

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA RİBÂT
(VII – XIII. ASIRLAR ARASI)

138886

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bülent ÇETİNKAYA

Enstitü Anabilim Dalı: TARİH
Enstitü Bilim Dalı: ORTAÇAĞ TARİHİ

Tez Danışmanı: Yrd.Doç.Dr. Mevlüt KOYUNCU

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

MAYIS-2003

136886

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ORTAÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA RİBÂT
(VII – XIII. ASIRLAR ARASI)

136886

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Bülent ÇETİNKAYA

Enstitü Ana Bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : ORTAÇAĞ TARİHİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Bu tez 15/7/2003 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Mevlüt Kayıncı Yrd. Doç. Dr. Mustafa Demirci Yrd. Doç. Dr. Bekir Kırbaç

ÖNSÖZ

Ortaçağ İslâm tarihi üzerine yaptığımız bu çalışmamızda, İslâm ve Türk-İslâm dönemini kapsayan geniş bir kültürel tarih kompozisyonu ile karşılaştık. Bu geniş kültürel alan içinde, kervansarayların menşei olarak görebileceğimiz “Ribât” ıstılahı, sosyal ve kültürel önemi ile dikkatimizi çekmiştir. Ortaçağ İslâm dünyasına ait olan “Ribât”ı incelememizdeki en önemli etken ise, ıstılahın tarihsel süreç içerisinde değişime uğradığı farklı kimliklerin zenginliği olmuştur. Ribâtlar, Emevîler döneminden başlayarak ilk önceleri askeri bir kurum özelliği göstermektedir. Bu kurum daha sonraki dönemlerde, “Hângâh, Zâviye, Kervansaray” gibi farklı isimler ve farklı görevlerin yerine getirildiği birer müessese halini almıştır.

Ribâtlar, ilk önce askerî bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Fetih hareketlerinin yavaşlaması ve askerî amaçla kurulan bu ribâtların, fetihler neticesinde meydana gelen sınır genişlemeleri ile askerî hüviyetini kaybetmeleri sonucunda, sosyal ve ekonomik kurumlar halini aldıkları görülmektedir. Daha sonraları birer tasavvufî eğitim müessesesi haline dönüşmeleri, ribâtlar hakkındaki çalışmamızın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu gibi konuların toplumsal önemi göz önünde bulundurulduğunda, İslâm medeniyeti içerisinde gelişme gösteren kültürel değerlerin incelenmesinin önemli bir vazife olduğu kanaatindeyiz.

Çalışmam sırasında fikirlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Mustafa FAYDA’ya teşekkür ederim. Ayrıca, Selçuklular dönemi ve Anadolu’nun Türk yurdu haline gelmesi ile ilgili bilgilerinden oldukça faydalandığım Yrd. Doç. Dr. Mustafa DEMİR’e de teşekkürü bir borç bilirim.

Bilhassa gerek konu tespiti hususunda, gerekse bütün çalışmam sırasında yardımlarını esirgemeyerek bana destek olan Danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Mevlüt KOYUNCU’ya sonsuz müteşekkir olduğumu belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	III
ÖZET.....	IV
SUMMARY.....	V
GİRİŞ.....	1
1. RİBÂT.....	5
1.1. Dinî Kaynaklara Göre Ribât.....	7
1.2. Ribât ve Cihat.....	9
2. RİBÂTIN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	14
2.1. Askerî Bir Kurum Olarak Ribât.....	15
2.2. Sosyal Bir Kurum Olarak Ribât.....	21
2.3. Tasavvufî Bir Eğitim Yeri Olarak Ribât.....	28
3. İSLÂM ÜLKELERİNDE RİBÂT.....	37
3.1. Emevîler Dönemi.....	38
3.1.1. Kasru'l-Hayri'l-Garbî.....	39
3.1.2. Diğer Mimari Faaliyetler.....	40
3.2. Abbasîler Dönemi.....	42
3.2.1. Mağrib Ribâtları.....	42
3.2.1.1. Manastır (Monastir) Ribâtı.....	42
3.2.1.2. Sûs (Sousse) Ribâtı.....	44
3.2.1.3. Diğer Mağrib Ribâtları.....	45
3.2.2. Horasan ve Mâveraünnehr Ribâtları.....	47
3.3. Karahanlılar Dönemi.....	49
3.3.1. Manakeldi Kervansarayı.....	50
3.3.2. Ribât-ı Melik.....	51

3.3.3. Daya (Day) Hatun Kervansarayı.....	53
3.3.4. Akça Kale Kervansarayı.....	54
3.4. Gazneliler Dönemi.....	55
3.4.1. Ribât-ı Çaha ve Ribât-ı Mahi.....	55
3.5. Selçuklular Dönemi.....	57
3.5.1. Ribât-ı Anuşirvan.....	58
3.5.2. Ribât-ı Zafarânî.....	59
3.5.3. Ribât-ı Şerif.....	60
3.6. Anadolu Selçukluları Dönemi.....	61
3.6.1. Alay Han.....	68
3.6.2. Emdir Han.....	68
3.6.3. Sultan Hanları.....	69
3.6.4. Alara Han.....	70
3.6.5. İncir Hanı.....	71
3.6.6. Kırkgöz Hanı.....	71
3.6.7. Susuz Han.....	72
3.6.8. Karatay Han.....	72
3.6.9. Sarı Han.....	74
SONUÇ.....	77
KAYNAKLAR.....	79
EKLER.....	87
ÖZGEÇMİŞ.....	100

KISALTMALAR

Age.	: Adı geçen eser
Agm.	: Adı geçen makale
B.	: Bin
Bkz.	: Bakınız
Cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
Eİ.	: The Encyclopaedia of Islâm
Hazr.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İSAR.	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Km.	: Kilometre
M.	: Metre
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
TDİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

ÖZET

Ribât, Ortaçağ İslâm dünyasının ilk dönemlerinde; askerî-dinî bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ele aldığımız kavramın tarihsel gelişimini incelerken ilk olarak; kelimenin sözlük ve terim anlamlarını açıklamaya çalıştık. İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren gelişme gösteren ribâtlar hakkında, dinî kaynaklardaki bilgilerden de istifade edilmiştir. Kur'an ve Hz. Peygamberin hadislerinden yararlandığımız bu bölümde, ribât ve cihat kelimeleri arasında güçlü bir bağlantı bulunması dikkatimizi çekmiştir. Bu nedenle dinî kaynaklardaki bilgilere dayanarak, ribât ve cihat kavramları üzerinde durulmuştur.

İslâm coğrafyası üzerinde yaygın olarak kullanılan bu kavramın, tarihsel süreç içerisinde yüklendiği birçok anlam bulunmaktadır. Bunlardan ilk olarak, ribâtların askerî açıdan önemi incelenmiştir. Zaman içerisinde fetih hareketlerinin yavaşlaması ile askerî önemini yitiren ribâtlar, birer sosyal müessese halini almıştır. Bu dönemde hângâh ve zâviye isimleri ile anılan bu kurumlar; yoksullara yardım eden bir yurt veya kervanların konaklaması için kurulmuş bir kervansaray olarak karşımıza çıkmaktadır. Ribâtın sosyal yapı içinde dikkate değer bulduğumuz diğer bir vazifesi ise, tasavvufî bir eğitim yeri oluşudur. Çalışmamız sırasında, ribât tabirinin aynı yüzyıl ve aynı topraklar üzerinde bile farklı kelimelerle ifade edildiğini gördük. Bu noktada özellikle, ribât tabirinin tarihsel süreci üzerinde önemle durulması gerektiğini düşündük.

Son olarak, Ortaçağ İslâm dünyasında gelişme gösteren bu kurumun, dönemin İslâm ülkeleri içerisindeki yapılanması üzerinde durulmuştur. İlk dönemlerde gönüllü mücahitler tarafından kurulan bu müesseseler, daha sonraki dönemlerde devletlerin asli vazifeleri içinde yer almıştır. Devlet adamları ve dönemin zenginleri tarafından yaptırılan son dönem ribâtlarında, gönüllü gâziler yerine devletten maaş alan muhafız birliklerinin istihdam edildiğini görüyoruz. Çalışmamız sonucunda; ilk dönemlerde dinî karakterdeki askerî yapılar olan ribâtlar, zamanla kurumsallaşmasını tamamlamış ve sosyal hayat içerisinde yerini alan, İslâm müesseselerinden biri olmuştur.

SUMMARY

The Ribat In The Islamic World Of The Middle-Age

Keywords: Ribat, Khankah, Zawiye, Caravansarai.

In the first periods of the middle-age Islamic world, the term “ribat” is considered as a military-religious concept. While searching the historical development of this concept, first of all I tried to clarify this word from the point of lexical meaning and terminology. I searched the religious sources to reach the most extensive details about ribats which had been developed since the first periods of Islamic religion searching the Kur’an and the Prophet’s words, I noticed that there is a strong connection between the words “ribat” and “cihat”. For this reason I especially centered on “ribat” and “cihat” concepts which are based on religious sources.

This concept, which is extensively used within Islamic world, has had many meanings. Firstly, for example I searched the meaning from the military point of view. However, when the conquests slowly decreased these ribats lost their popularity and turned to be social institutions. In this period, these institutions were called as khankah and zawiye and served as a kind of dormitory for the poor and a caravansarai for travellers. Another characteristics of ribats is that they are used as places to educate people. However, I noticed that the term “ribat” was used with different meanings in the same periods and in the same territories. So I thought that the historical process of the term “ribat” should be searched.

Finally, I centered on the different situations of ribat within different muslim countries. In the first periods, these institutions were constructed by volunteers but later it turned to be a duty of states. I found out that in the ribats of the last periods which were constructed by the rich and the people who had important roles within states, volunteers were replaced by military forces who took wage from the state. As a result of this search, I can say that ribats which had a characteristics of military, turned to be social institutions.

GİRİŞ

Ortaçağ İslâm dünyasında askerî-dinî bir ıstılah olarak karşımıza çıkan ribâtlar, zamanla İslâm coğrafyasına hızla yayılan bir müessese olma özelliği taşımaktadır. İlk dönemlerde İslâm ülkesi içinde yeni yeni kurulan şehirlerin, bozkır ve dağlardan gelebilecek çapulcu saldırılarına karşı inşâ edilen ribâtlar, kaynaklara göre, ilk olarak Emevîler döneminde bu amaca binaen tesis edilmiştir.

Ribâtlar, aynı dönem içerisinde gelişen İslâm fetihleri ile birlikte, hudut boylarında ülke sınırının güvenliği için toplanmış gönüllü mücahitlerin yaşadığı, askerî müesseselere verilen bir isimdir. Bu nedenle İslâm dünyası içinde ribâtlara yüklenen ilk tarihi kimlik, askerî bir kurum oldukları yolundadır.

Bu tarihi ıstılahın zaman içinde edindiği farklı birçok vazife ile birlikte yüklendiği yeni terim anlamları da mevcuttur. Askerî bir kurum olarak karşımıza çıkan ribâtlar, zaman içinde İslâm fetihlerinin yavaşlaması sebebiyle askerî açıdan önemini yitirmiştir. Fetih hareketleri ile genişleyen sınırların neticesinde, ülke içlerinde kalan ribâtlar, daha sonraları sosyal ve ekonomik bir müessese halini almıştır.

Ülke sınırlarının içlerinde yer alan -önceden askerî bir kurum olan- ribâtlar, zamanla sosyal hayat içinde yoksul halkın ihtiyaçlarının karşılanması ve buldukları ticaret yolları üzerinden geçen ticaret kervanlarının güvenliğinin sağlanması gibi yeni vazifeler üstlenmiştir. Bu vazifelere bağlı olarak ribâtlar, içinde yaşayan gönüllü mücahitlerin tasavvufî cereyanlardan etkilenmesiyle, “Hângâh” veya “Zâviye” diyebileceğimiz yeni kurumsal kimliklere büründüğü görülmektedir.

Günümüzde, Ortaçağ İslâm dönemine ait olan ribâtlar hakkında yeni çalışmaların olmaması da, bizim bu konu üzerinde yoğunlaşmamızın nedenlerinden birini teşkil etmiştir. Çalışmamız sırasında yararlandığımız kaynaklar arasında ilk olarak, Türk ülkelerinde inşâ edilen ribâtlar hakkında faydalandığımız ve Ramazan Şeşen’in hazırladığı “İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri” adlı eser olmuştur. Bu eserde, İslâm coğrafyacılarının Türk Ülkeleri hakkında verdikleri bilgilerden

istifade etmeye çalıştık. Ancak adı geçen eserde, ribâtların varlığı ve isimleri dışında geniş bilgiler edinemedik.

İbn Batûta seyahatnamesinde de, Mısır, Mekke ve Musul şehirleri civarında bulunan ribâtlar hakkında bilgilere ulaştık ve buralarda inşâ edilen ribâtların mahiyetleri hakkında da bilgiler edindik. İbn Fazlân seyahatnamesinde ise, daha çok Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde bulunan ribâtlar hakkında kısa bilgilere rastladık.

V.V. Barthold'un "Moğol İstilasına Kadar Türkistan" adlı eserinde, 23 ribâtın ismi zikredilmektedir. Ancak "Ribât-ı Melik", geniş bir biçimde ele alınmış ve bu konudaki bilgiler daha sonraki birçok tarihçiye de kaynak olmuştur.

Ribâtlar hakkında, daha önce çalışma yapan tarihçiler ve eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz. Georges Marçais'in 1936 yılında İA'de yayımlanan "Ribât" adlı makalesi bunlardan ilkidir, daha sonra M. Fuad Köprülü'ye ait olan "Ribât" makalesi ise, 1942 yılında Vakıflar Dergisi'nde yayımlanmıştır. Son olarak Ribâtlar hakkında çalışma yapan Nasser Rabbat'ın "Ribât" başlıklı makalesi ise Eİ'de 1994 yılında yayımlanmıştır. Özellikle N. Rabbat'ın makalesinde diğer iki makaleye ters düşen bölümlerin bulunması bizim için iyi bir kıyaslama fırsatı da sağlamıştır.

G. Marçais, konu hakkında müstakil bir çalışma yapmış ve 1936 yılında İA'de "Ribât" adıyla yayımlanan makalesinde daha çok Mağrib ribâtları hakkında bilgiler vermektedir. G. Marçais, ribâtların kuruluşu ve yüklendikleri vazifeler içerisinde ilk olarak askerî bakımdan ribâtları ele almış ve müessesenin tarihsel süreç içerisinde ortaya koyduğu farklı görevler hakkında da kıymetli bilgiler vermiştir. Ayrıca, F. Köprülü 1942 yılında Vakıflar Dergisi'nde yayınladığı "Ribât" makalesinde konu hakkında çok değerli bilgiler vermiştir. F. Köprülü'nün bu makalesinde, Horasan ve Mâveraünnehir bölgesinde kurulan ribâtlar hakkında tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır.

Ribâtlar hakkında en son çalışmayı yapan Nasser Rabbat ise, daha çok incelediğimiz tarihi ıstılahın gelişimi ve kurumsallaşması üzerinde durmuştur. Ribât tabirinin, bir binayı ifade etmenin dışında pek çok sosyal, ekonomik ve kültürel görevlerinin

bulunduğu ifade edilmektedir. Bununla beraber ribâtı bir binaya verilen isim olarak anlamak, diğer görevlerini anlamaktan daha kolaydır. Çünkü ribâtlar, tarihsel süreç içinde aynı dönem ve aynı topraklar üzerinde bile farklı isim ve görevlerin yerine getirildiği müesseseler halindedir. Buda ribâtların geniş bir bakış açısıyla incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Ayrıca ribâtların mimari özellikleri hakkında daha geniş bilgi elde etmek için, İslâm ve Türk-İslâm dönemi sanat tarihi eserlerinden de istifade etmeye çalıştık. Emevîler dönemine ait mimari eserler hakkında, Suut Kemal Yetkin'in "İslâm Sanatı" ve Mevlüt Koyuncu'nun "Emevîler Döneminde Saray Hayatı" adlı eserlerinden, Abbâsîler, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Anadolu Selçukluları dönemlerine ait ribât, hângâh, zâviye ve kervansaraylar hakkında da, Ernst Diez'in "Türk Sanatı", Mustafa Cezar'ın "Türklerde Şehir ve Mimarlık", Oktay Aslanapa'nın "Türk Sanatı" ve M.K. Özergin'in "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları" adlı eserlerinden faydalanmaya çalıştık. Bu eserlerde, "Ribât, Hângâh, Zâviye ve Kervansarayların" yapısal özellikleri hakkında geniş bilgiler edindik. Böylece incelemiş olduğumuz tarihi ıstılahın gelişim süreci hakkında elde ettiğimiz bilgileri bütünlemiş olduk. Kurumun yüklendiği siyasal, sosyal ve ekonomik görevlerin yerine getirilmesi hususunda yapısal özellikleri hakkında edindiğimiz bilgiler bize önemli faydalar sağlamıştır. İlk önceleri askeri gayeler için inşâ edilen ribâtların dış yapısı bir kale görünümündedir. Bununla beraber, sosyal bir kurum olarak ribât'ın içinde ise, kervanların konaklaması ve ihtiyaçlarını karşılaması için gerekli olan tüm tesisler mevcuttur. Özellikle bu farklılıkların anlaşılması için, Türk-İslâm sanat tarihi kaynaklarından faydalanmaya özen gösterdik.

Çalışmamız esnasında, vakıf ve müesseseler hakkında yazılmış pek çok eserden de istifade etmeye çalıştık. Kültür tarihimize ait bu ıstılahın tarihsel gelişimini incelerken hedeflediğimiz noktalara ulaştığımızı düşünerek, çalışmamızı sonuçlandırdık.

Bununla beraber, tarihinin tarihi olayları ele alırken duygusallıktan uzak, objektif bir bakış açısı ile konuya yaklaşması daha uygun olacağı için, biz de bu çalışmamızda bu hususlara bağlı kalmayı ve menkıbevî olaylardan da uzak durmaya oldukça gayret ettik.

Çalışmamızın ilk bölümünde Ortaçağ İslâm dünyasına ait bu ıstılahın, sözlük ve terim anlamları üzerinde durmaya gayret ettik. Bu tarihi ıstılahın İslâm dünyasına ait olması münasebetiyle, ribâtın dinî kaynaklarda geçtiği yerleri ve kullanım alanları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Ayrıca buna bağlı olarak, ribât ve cihat kelimeleri arasındaki anlamsal bütünlüğü açıklamaya özen gösterdik.

İkinci bölümde ise, incelemeye çalıştığımız bu tarihi ıstılahın zaman içinde üstlendiği farklı anlamları, tarihsel süreç içindeki sırasıyla aktardık. Askerî bir kurum olan ribâtların, yapısal özelliklerine de bağlı olarak güvenlik amaçlı kullanılmasının zaman içinde de devam ede geldiğini gördük. Ayrıca buna bağlı olarak ribâtlar, kervansaray halini aldıktan sonra bile, dışarıdan bakıldığında kaleye benzeyen müstahkem yapılar görünümünde olmuştur.

Sosyal bir kurum olarak ribâtlar, savaş dönemlerinde civar halkın sığındığı, toplumsal yaşam içinde yoksul ve kimsesizlerin ihtiyaçlarını karşıladığı sosyal müesseseler haline almıştır. İslâm ülkesinin ekonomik faaliyetleri içinde, ülke içinden geçen ticaret kervanlarının güvenliği gibi konularda faaliyet gösteren ribâtlar, yapısal özelliklerini de konaklama ihtiyaçlarına göre yenilemiştir. Bununla beraber, ribâtların tasavvufî bir eğitim yeri halini alması ve sosyal hayatın canlılığının sağlanmasındaki etkileri üzerinde de durulmuştur.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise, Emevîler ve Anadolu Selçukluları dönemleri arasında yapılan ribâtların, yapısal özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca yapısal özellikleri sayesinde yüklendikleri yeni vazifeleri ifa etmedeki etkileri üzerinde de durulmuştur. Bu dönemde Türk-İslâm medeniyeti içinde hızlı bir gelişme gösteren ribâtlar, Türk kültürü ile harmanlanmış ve yeni bir boyut kazanmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde yapılan kervansarayların, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Anadolu'da kurulan Türk şehirlerinin yapılanmasındaki önemli etkisi konumuza ayrı bir zenginlik katmıştır. Böylece ribâtlar, İslâm dünyası içinde önemli bir yere gelmiştir. Ribâtlar, tarihsel süreç içinde farklı birçok görevi yerine getirmiş ve İslâm medeniyetinin gelişmesinde büyük faydalar sağlayan müesseseler haline almıştır.

1. RİBÂT

Ortaçağ İslâm tarihinde askerî ve dinî bir kurum olan ribât, Arapça (r-b-t) kökünden gelmektedir. Kelime sözlük anlamı olarak ele alındığında bir şeyi bağlamak, sabit hale getirmek, demir atmak anlamlarına gelir. Ribât kelimesi, “Rabata” halinde kullanıldığında, saf tutmak, saf düzenine geçmek, mevzilenmek ve mevzi almak anlamlarına gelmektedir. Başka kelimelerle birlikte kullanıldığında; birini güçlü kılmak, kalbine kuvvet vermek, sabırlı kılmak (rabata alâ kalbih), kendine hâkim olmak, soğukkanlı olmak, sakinliğini muhafaza etmek (rabata ce’seh) anlamlarına gelir. [Mutçalı, 1995: 305].

Kâmûs-ı Türkî’de ribâtın iki anlamı ifade edilmektedir. İlk anlamı, iki şeyi birbirine bağlayan ip vesaire, bağ, bend, ikinci anlamı ise münasebet ve alâkâdır. [Şemseddin Sami, 1999: 652].

Sözlük ve mecazî anlamları göz önünde bulundurulduğunda ribât kelimesi, geniş bir anlam zenginliğine sahiptir. Sözlük anlamı olarak (r-b-t) kökü, bağlama ve birleştirme, mecazî anlamında kullanıldığında ise, kalbi güçlendirme ve mevzi almak anlamlarına gelebilir. Ayrıca birleştirme, bağlama anlamı atları bir araya getirmeyi anlatmak için de kullanılırdı.

Ribât kelimesi Ortaçağ Arap sözlüklerinde “Rabit”in çoğulu olarak geçmektedir. Bu kelimenin herhangi bir savaş anında kullanmak üzere bir araya getirilmiş, en az beş attan oluşan grupları veya kısrakların bakımının yapıldığı yer anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca ribât tabiri, genellikle herhangi bir insana veya bir yere bağlı kalma anlamında da kullanılmıştır. [Rabbat, 1994: 494].

Ribât, sınır boylarında düşmanın hücumuna maruz durumda bulunan mevzide İslâm yurdunu muhafaza ve müdafaa amacıyla ikâmet etmek anlamını ifade etmektedir. Esasen ribât, düşman taarruzuna karşı oluşturulan bir sürekliliği tanımlamaktadır. Herhangi bir şeyi rabt ve zabt için kullanılan ip, bağ ve at sürüsü anlamına da gelmektedir. Sınır boylarında bağlı bulunan süvari atlarına “Ribâtu’l Hayl” denilmesi

de bu münasebetledir. Ayrıca Ribâtlar, zamanla imârethanelere, tekkelere, zâviyelere ve yolcular için yapılmış olan kervansaraylara da verilen bir ad halini almıştır. [Pakalın, 1993: 37].

Batılı tarihçiler tarafından “Manastır” olarak ifade edilen Ribâtlara, müstahkem Müslüman zâviyesi de denilmektedir. Arapça (r-b-t) kökünden gelen bu kelime için yapılan çeşitli izâhlardan akla en uygun olanı, Kur’an’da (VIII, 62.)¹ ayete dayanandır. Bu ayette, “Onlara (Allah düşmanlarına) karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribâtlarınızı (min ribâti ‘l-hayli) tahkim edinîz” denilmektedir. Başlangıçta ribât, cihada hazır bulundurmaya üzere, binek hayvanlarının toplandığı yerdir. Daha sonraları ise, aynı zamanda haber taşıyan ulakların hayvan değiştirme konağı ve kervansaray olarak da buna çok yakın bir anlam kazanmıştır.² Bununla birlikte, bu tâbir daha çok ilk dönemlerde kullanılmıştır. Ribât, bir nevî dinî ve askerî mâhiyetteki müesseseye ad olmuş ve kendine has İslâmî bir buluş olarak Türk-İslâm medeniyeti içindeki yerini almıştır. [Marçais, 1961: 734].

Kur’an’da geçtiği şekli ile (min ribâti ‘l-hayli) bu kelime, cihada hazır bulunan süvarilerin atlarını bağladıkları yer anlamında, kullanıldığı görülüyor. Buna göre, bu müessesenin daha menşe’inde Müslümanlardaki cihat, yani din harbi vazifesiyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Buradan da ribâtın, dinî-askerî bir müessese olduğu görülmektedir. [Köprülü, 1942: 268].

¹ Georges Marçais’in İslâm Ansiklopedisi’ndeki “Ribât” maddesi ve Fuat Köprülü’nün Vakıflar Dergisi’nde yayımlanan “Ribât” makalesinde Kur’an’da ribât ile ilgili geçmekte olan ayet numarası yanlış verilmiştir. Doğrusu (VIII, 60.) ayettir, burada; “Siz de düşmanlarınıza karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve süvari atı hazırlayın” denilmektedir. [Muhammed Esed, 2002: 335], [Davudoğlu, 1981: 185]. Ayrıca bkz., [Rabbat, 1994: 494].

² Emevîler döneminde İran ve Bizans’ı örnek alarak sistemli bir posta teşkilatı “Berîd” kuran ilk halife Muâviyedir. Ayrıca Muâviye zamanında, bu teşkilata istihbarat görevi de verilmiştir. Daha sonraları Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd zamanında, teşkilat genişletilerek ana yollar üzerinde yaklaşık her 12 veya 24 kilometrede (2-4 fersah) bir menzil noktası (sikke, ribât, merkezî ‘l-berîd) kurulmuştur. [Harekât, 1992: 499].

1.1. Dinî Kaynaklara Göre Ribât

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan ve zamanla gelişme gösteren ribât müessesesi hakkında; yalnız tarihi kaynaklarda değil, dinî kaynaklarda da mevcut bilgiler bulunmaktadır. Gönüllü mücahitlerle başlayıp, İslâm dünyasında farklı birçok kollara ayrılarak hizmet veren ribât müessesinin gelişiminde, İslâm dinînin etkisi oldukça fazladır. Bu sebeple gerek Kur'an-ı Kerim gerekse, Hz. Peygamberin sözlerinde ribâtla ilgili bölümleri incelemeye çalışacağız.

Kur'an'da ribât kelimesi ilk olarak Âl-i İmrân suresinin (III, 200.) ayetinde geçmektedir. Burada; "Ey! İman edenler! Zorluklara sabırla katlanın ve birbirinizle sabırda yarışın (doğruyu/yapılması gerekeni yapmaya) her zaman hazır olun ve Allah'a karşı sorumluluk bilinci duyun ki mutluluğa erebilirsiniz" denilmektedir. [Muhammed Esed, 2002: 130, Davudoğlu, 1981: 77].

Açık bir şekilde anlaşılacağı üzere ayetin, savaş öncesinde Müslümanlara hitap ettiği, Müslümanların sabırlı ve metin olmaları, sabırlı olmakta âdeta yarış edercesine azmetmeleri, irâde sahibi, istikrarlı ve tedbirli olmaları emredilmektedir. Ayrıca bu ayette, söz konusu olan "rabîta"nın ne demek olduğu hususunda âlimlerin farklı yorumları vardır. Alimlerin değişik tariflerini şöyle sıralamamız mümkündür:

1. Atlarla saf bağlayıp tam bir irtibat halinde düşmana karşı durmak.
2. Düşman hudutlarındaki karakolları beklemek.
3. Düşmanların saldırısını önlemek için nöbet beklemek.
4. Bazıları da bu ayette "rabîta"nın tasavvufî manada olduğunu söylemektedir. [Turgay, 2003: 1].

Bu tarifler içinde öncelikle ilk üç madde bizi daha çok ilgilendirmektedir. Askerî bir müessese olarak ele alındığında ribât, sınırda nöbet tutmak ve düşmana karşı sabırlı olmak anlamlarını karşılamaktadır.

Ribât'ın Kur'an'da geçtiği ikinci yer ise, El-Enfâl suresi (VIII, 60.) ayetindedir. Burada "O halde, onlara karşı toplayabildiğiniz kadar kuvvet ve binek hayvanı³ hazır edin ki, bununla hem Allah'ın hem sizin düşmanınız olan bu insanları yıldırıp caydırabilesiniz" denilmektedir. Düşman saldırısına açık olan yahut düşmanın saldırabileceği yerlerde savaşa girmeye hazır atlı birlikler bulundurmaya tembih eden bir ifade; lüzumlu her türlü askerî hazırlığı imâ etmektedir. [Muhammed Esed, 2002: 336].⁴

Hız. Peygamberin sözlerinde, Allah yolunda bir günlük ribâtın (nöbet tutmak), diğer menzillerde (Allah yolunda geçirilen) bir günden daha hayırlı olduğu ifade edilmektedir. Anlaşılacağı üzere hadiste, Allah yolunda nöbet tutmanın fazileti anlatılmaktadır. İbnü'l Esir, Nihâye adlı eserinde asıl ribâtın savaşta, cihat hali üzere düşman karşısında ikâmet olduğunu belirtir. Sonradan bu kelime hudut muhafızları için kullanılmıştır. (Tirmizî, Fedâilu'l-Cihat 26; Buharî Cihat 73; Müslim İmaret 163.) [Canan, 1988: 471-472].

Ribâtla ilgili diğer bir hadiste, her ölenin ameline son verileceği, ancak Allah yolunda ölen murâbitin bundan müstesnâ tutulacağı söylenmektedir. Çünkü onun ameli kıyamet gününe kadar artırılacak ve o kabir azabına da uğratılmayacaktır. (Tirmizî, Fedâilu'l-Cihat 2, (1621); Ebu Davud, Cihat 16, (2500).) [a.g.e., s. 471-472].

Bu ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere, rabîta, çeşitli manalar için kullanılmıştır. Ancak daha çok bir cihat terimidir. Ayet ve hadislerin çoğunda rabîta, Allah ve peygamberin düşmanlarına karşı silahlanma, cihat için hazırlıklı olma, sınır karakollarında nöbet bekleme ve bu duygulara sıkı sıkıya bağlı olma demektir.

³ Daha yakın bir çevirisi: "at tavlasi"; "tavlada bağlı atlar" veya "atlı birlik" (Ribâtu'l Hayl) şeklindedir. [Muhammed Esed, 2002: 336].

⁴ Bunların dışında ribât kelimesi Kur'an'da üç yerde daha geçmektedir. Bunlar; Enfâl (VIII, 11.) ayette "kalpleri güçlendirmek", Kehf (XVIII, 14.) ayette "kalpleri pekiştirmek" ve Kasas (XXVIII, 10.) ayette inancını sonuna kadar güçlü tutmak için yüreğini iyice güçlendirmek" anlamlarında kullanılmıştır. [Muhammed Esed, 2002].

1.2. Ribât ve Cihat

Ribât başlangıçta sadece sınırda nöbet tutma anlamını ifade ederken, daha sonraları adı geçen yerlerin, kurumsallaşmasıyla daha yerleşik ve kapsamlı bir muhtevaya sahip olmuştur. İlk önceleri ribât, cihada hazır halde bulundurulan atların bağlandığı ve ulakların binek değiştirdikleri ve konakladıkları yerlerin adıydı. Ribâtlar Cihat görevini yerine getirmek, İslâm tebliğini diğer insanlara ulaştırmak ve bu tebliğe direnen güçlerin tecavüz ve tehditlerinden İslâm yurdunu korumak için kurulmuştu. Ayrıca sınırlarda düşmanları gözetlemek ve onun hareketlerini zamanında ve süratli bir şekilde gerideki kuvvetlere bildirmek kaçınılmaz bir ihtiyaçtı. Bunun için, İslâm devletlerinin tehlikeli görülen yerlerinde müstahkem yapılar inşâ edildi. Bu mekânlar aynı zamanda düşman toprakları içerisinde harekâta bulunacak askerî kuvvetlerinde toplanma yerleriydi.

Murabata; savaştan kaçmamak, düşman hücumlarına hedef olan noktalarda metanetle karşı durmak, gaflete düşmemek demektir. Ayrıca “fi sebîlillâh” din uğruna, düşmana karşı göğüs germek ve lüzumu kadar vaktini bu cihete sarf etmektir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, “murabata” tamamen cihatla ilgili bir tabirdir. [Kara, 1973: 28].

Ribâtın kuruluşu, cihat görevine, İslâm ülkesinin silah ile korunması ve genişletilmesine dayanır. Ribâtın bir benzerini Bizans ülkesinde de görmek mümkündür. Prokopius'ta da bahsedilen, Kartaca'da denize yakın bir yerdeki Mandra-Kion gibi, müstahkem manastırlar vardır⁵; fakat bu manastırlardaki keşişlerin her hangi bir askerî rol oynadıkları şüphelidir. Buna karşılık ribâtın devamlı veya geçici sakinlerinin hepsi din mücahitlerinden oluşmaktadır. [Marçais, 1961:734, Köprülü, 1942: 268].

Müslümanlar, kendi imkanları ile ribât inşâ etmeyi ve onu güçlendirmeyi hayırlı bir iş olarak gördükleri için özellikle Afrika'da “Trablusgarb” ve “Sfakes” gibi şehirlerde çok sayıda ribâtlar tesis etmişlerdir. Burada İslamiyet'e hizmet etmek için, halkı bu

⁵ G. Marçais dışında C. Cahen'de Ribât için manastır tabirini kullanmıştır. [Cahen, 1979: 315].

konuda iknâ etmek, karakollara erzâk temin etmek ve hatta cihat farzını yerine getirmek için bizzat ribât sakinleri arasına katılmak, sevap olarak telâkkî edilmektedir. [Marçais, 1961: 734].

Ribâtlar genellikle sınır boylarında, stratejik önemi olan başlıca yerlerde kurulmuş müstahkem mevkiilerdir ki, ilk zamanlarda, cihat için gelen gönüllüler burada toplanırlar; düşman hücumu karşısında, müdafaasız yerlerde yaşayan civar halk, düşman saldırısı durumunda buralara gelip sığınırlardı.

Birçok dindarın, cihat farzını yerine getirmek için buralara severek geldiklerini ve ribâtlarda muvakkat veya daimi surette yerleştiklerini görüyoruz. Ribâtlarda yaşadıkları için “Murâbit” adını alan bu gâziler, genellikle gönüllülerden ibaretti; birçoğları muayyen bir zaman bu cihat vazifesini yerine getirdikten sonra, ana yurtlarına dönüyorlardı. [Köprülü, 1942: 269, Marçais, 1961: 735].

Tunus'ta bulunan bir ribâtta “Tekke”, murâbitların ikâmetgâhlarından başka, sarnıçlar ve hamamlar bulunmaktadır. Her yıl 10 Muharrem'de bu ribât ve çevresinde “Manastır”⁶ büyük bir panayır kurulurdu. Ayrıca panayırın kurulduğu bu tarih, dervişlerin geçici bir süre itikâfa çekildikleri güne tekabül etmektedir. Bu dervişler arasında, ömrünü ibadete ve İslâm topraklarının müdâfaasına hasretmek üzere, büsbütün kapananlarda bulunurdu. [Marçais, 1964: 275]

Bununla birlikte ribâtların çoğu, ribâtın fazileti hakkında söylenen hadislere uyan gönüllü Müslümanlar tarafından inşâ edilmiştir. Aynı şekilde buralarda nöbet bekleyen askerî gruplar da gönüllülerden oluşmakta ve bunlara murâbitûn denilmektedir. Ribâtlarda bulunan gönüllüler zamanlarını, nöbet tutarak, eğitim ve ibadet etmekle geçirmektedir. Ayrıca ribâtların kurulması, devleti idare edenlerin de görevleri arasında bulunmaktadır. İslâm ülkesinde ribâtın inşâ edilmesi, gerek gönüllü mücahitlerin gerekse devlet başkanının görevleri arasında olup, Nizamü'l-Mülk'ün Siyâset-nâme adlı eserinde de bu konuya tesadüf edilmektedir. Devlet başkanının vazifeleri sıralanırken: “Kanallar açmak, belli başlı ırmaklara yataklar kazmak, büyük

⁶ G. Marçais burada Manastır tabirini Tunus'ta bulunan Monastir şehri için kullanmaktadır.

sulardan geçiş için köprüler yapmak, köyleri ve tarım alanlarını mamur kılmak, surlar inşâ etmek, yeni şehirler kurmak gibi cihanın imârı ile ilgili şeyler yapsın; güzel oturulacak yerler vücuda getirsin; ana yollar üzerine ribâtlar, ilim talibleri için medreseler yapılmasını emretsin” denilmektedir. [Nizamü'l-Mülk, 1982: 12-13].

Ribât ve cihat kelimeleri birlikte düşünüldüğünde unutulmaması gereken diğer bir konu ise; cihat ideolojisinin çok farklı anlama tarzlarının bulunmasıdır. Örneğin Müslümanlar, mücahit rolünü üstlenmede kendilerini gönüllüler ve cihadı uygulayan mücahit, yada sınırda ribâtı uygulayan “Murâbıt” olarak görmüşlerdir. Ayrıca kendilerini gâzi adıyla doğmuş olarak da kabul ederlerdi. [Rabbat, 1994: 497].

Ribâtlarda görevli bulunan askerlere verilen, “Gâzi” unvanının kelime anlamı, sözlükte “hücum etmek, savaşmak, yağmalamak; din uğrunda cihat etmek” manasına gelen gazanın ism-i fâili olup, savaşta başarı kazanan kumandanlara, hatta hükümdarlara şeref unvanı olarak verilmiştir. Din uğrunda savaşan her Müslümanın sıfatı olan gâzi, dar anlamda, iktisâdî zaruretler yüzünden ortaya çıkan büyük şehirlerdeki, hatta bazen ordudaki muayyen zümreler için de kullanılmıştır. [Özcan, 1996: 443].

Zamanla İslâmiyet'in büyük bir coğrafyaya yayılması ile gâzilerin içine Türk gâzileri diyebileceğimiz “Alplar” katılmışlardır. Bazı kaynaklarda unvan olarak geçen “Alp” kelimesi gâzinin Türkçe karşılığı olarak kabul edilebilir. İslâmiyet'in Türler arasında yayılmasından sonra Türk Alpları, önce gâzi sıfatını almışlar “Alp Gâzi”, tasavvuf cereyanının halk arasında yerleşmesiyle de Alp Erenler, yani mücahit dervişler şekline girmişlerdir. Sözü edilen bu Alp Erenler, devletin sınırlarında uç bölgelerde yaşamışlardır. [Köprülü, Orhan, 1989: 525].

Alplar (kahraman, muharip anlamında) veya Alp Erenler, nâmı adı altında zikredilen ve daha İslâmiyet'ten önce bütün Türk dünyasında mevcut olan eski ve geniş bir teşkilâta mensup Türk şövalyeleri mevcuttu. Bununla beraber; Osman Gâzi'nin arkadaşlarından birçoğunun unvanı olan bu Alp tabiri dikkate şayandır. Bunlardan şehirlerde yerleşmiş ve İslâm dünyasına mensup bazı dinî tarikatların tesiri altında

kalmış olanların ise unvanı bilâhare “Gâzi” şeklinde değişmiş gözükmetedir. [Barkan, 1942: 282].

İslâm dünyasında, Türklerin Müslüman olmaları ile ribâtlarda yaşayan gönüllü gâziler, âdeta yeni bir kan kazanmışlardı. Tarih boyunca Türk telâkkisi, doğrudan doğruya ahlâkı, sadeliği ve ruh temizliğini gaye saymıştır. Bu gaye, Türk alplık ve fütûhat düşüncesi ile olan bağlantısında belirir ve bu sebeple Türk tasavvufu mensupları Anadolu’ya geldiklerinde halka bu görüşü telkin etmişlerdir. Tasavvufî cereyana tabi olan taraftarlar ise, sınır boylarında büyük hizmetler vermeye başlamıştır. Böylece eski birer Orta Asya “Alp”ı olan cengaverler, “Babalar”, “Abdallar” diye adlandırılan Türk şahsiyetlerinin rehberliğinde, Horasan’ın rûhani havasında “Alp Eren”ler, savaş ülkesi Anadolu’da ise, “Gâzi”ler olarak vatani görevlerini yerine getirmişlerdir. [Kafesoğlu, 1992: 107].

İslâmiyet’in din olarak Türkler tarafından kabul edildiği asırda, sınır boylarını dolduran ribâtlar, mücahit dervişlerin faaliyet üsleri olmuşlardır. Bu merkezler, tasavvufun Türkler arasında yayılmasını kolaylaştırmıştır. Yeni yaşayış tarzı, Türklerin karakterine uygundu. Bu sebeple İslâm’ı benimseyen Türkler, "Derviş-Gâzi" kimliğine bürünüyorlardı. [Köprülü, 1969: 223-234].

Ayrıca, ribâtlarda yaşayan gâziler için birde “Ayyâr” tabiri kullanılmıştır. Arapça bir kelime olan ayyâr sözlükte “çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse” anlamlarına gelmektedir. [Özcan, 1991: 296].

Ayyâr tabiri, önceleri şehirleri yağmacı göçebelerden koruma görevini yerine getirirken, daha sonra huzursuzluk kaynağı olan gâziler için kullanılmıştır. Abbâsîler devletinin, ilk yıllarından itibaren ribâtlarda ve şehirlerde gönüllü gâziler huzursuzluk kaynağı olmaya, göçebe gayri müslimleri takip etmek yerine, meskûn yerleri ve kervanları yağmalamaya başladılar. Bu yüzden gâzi kelimesi, bir süre kötü bir anlam kazandı. Ancak daha sonraki yıllarda gâzi kelimesi, tekrar eski manasında kullanılmaya başlandı. [Özcan, 1996: 443].

Kaynaklarda ulaştığımız bilgilere dayanarak, ribât ve cihat tabirlerinin birbirleriyle birçok yönden bağlı olduğunu söyleyebiliriz. İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren gönüllü gâziler tarafından yerine getirilen bir vazife şeklini alan ribâtlar, İslâmiyet'in sınır boylarında temsil edilmesi, ülke ve dine karşı girişilecek olan saldırılara mukâvemet göstermek gibi tezâhürleri içermektedir. Askerî yönden önemli bir konuma sahip olan ribâtlar, cihat vazifesinin yerine getirilmesinde de önemli bir yere sahiptir. Ancak, Abbasiler döneminde meydana gelen bazı yağmalama olayları ile ribât müessesesi ve içinde bulunan mücahit gâziler hakkında aleyhte bazı düşüncelerde ortaya çıkmıştır.

Tarihsel bir bakış açısıyla ele alındığında, cihat terimi sınırdaki savaş halleriyle pek ilgili değildir. Ordu profesyonel askerlere sahipti; bu askerler “ata” adı altında belli bir ödeme (maaş) alıyorlardı. Ordu, ayrıca dağınık kabile gruplarından alınan ve kendi şefleri tarafından yönetilen ücretli askerlere de sahipti. Bu sözde özerk güç olarak kabul edilen gâziler, kendi hesaplarına yağma yapıyorlardı. Hududun Bizans tarafında kendi eşdeğerleri vardı. Bu düzensiz güçlerin sınırdaki varlıklarına en büyük delil K. El-Harac'ın yedinci bölümdeki makalede yer almaktadır. Bu metinde; sınır garnizonları düzenli askerlerin karışımı olarak tanımlanmaktadır. Bu terim aslında haydutlardan ve kabilelerden oluşan çeteler için kullanılmaktadır. [Rabbat, 1994: 496].

Kanaatimizce buradaki sorun, ribâtlarda bulunan gönüllü gâzilerin belli dönemlerde ortaya çıkan ve görevlerinin aksine hareket etmeleri (meskûn yerleri ve kervanları yağmalamak) gibi hallerinin, öncelikli olarak ele almasından kaynaklanmaktadır. Ancak, bu gibi olumsuz durumların, kurumsallaşma aşamasında bulunan bütün müesseselerde meydana gelebileceği de unutulmamalıdır.

2. RİBÂTIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Ribât, tarihsel bakış açısıyla ele alındığında, zaman içerisinde farklı kurumsal müesseselere ad olmuştur. Ribâtlar, İslâm dünyasında ilk olarak; sınırlarda kurulan karakol, fetih hareketleri sırasında askerî toplanma merkezi ve savaş durumundan önce İslâm ordusunu haberdar etmek gibi vazifeleri yüklenmiştir. Özellikle Afrika ve Doğu Akdeniz sahillerinde kurulan ribâtlar, denizden gelebilecek tehlikeler için yapılmıştır. Ayrıca gelen Hıristiyan gemileri tetkik edilerek, içinde bulunan Müslüman esirler, yerli halkın maddî desteği ile toplanan fidye ödenilerek kurtarılmıştır. Ayrıca bir düşman saldırısı söz konusu olduğu zaman çevredeki halk için ribâtlar, bir sığınma yeri haline de gelmiştir.

Ribâtların en parlak dönemi IX. asırdır. Bu dönemde ribâtlar, İslâm dünyasının bütün sınır boylarında, askerî karakol olma görevini de üstlenmişlerdir. XI. ve XII. asırlarda ise ribâtlar cihada yönelik fonksiyonlarını kaybederek, farklı kurumsal kimliklere bürünmüştür. Ribâtlar, öncelikle sınır boylarında askerî açıdan vazifesini yerine getiriyordu. Bununla birlikte, fetih hareketlerinin sürekliliğinden dolayı, farklı birçok coğrafyada İslâm ülkesinin sınırları değişmiştir. Ülke sınırlarının genişlemesi ile sınırda bulunan ribâtlar, coğrafi olarak iç bölgelerde kalmıştır. Böylece, yeni oluşan sınır bölgelerinde ribâtların inşâ edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Önceki sınırlarda kurulan ribâtlar ise, fetihler neticesinde askerî önemini yitirmiştir. Askerî önemini yitiren bu ribâtlar, buldukları bölgenin sosyal yapısı içinde “Hângâh” adını almışlardır. Nihayet Hângâhlar, civar halkın yoksullarının bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanmasında görev almıştır. Ayrıca bir kısım ribâtlar, devletin yol güvenliğini ve kervanların konaklama ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik kurumlar haline dönüşmüştür. Bu yapılar yeni kazandıkları fonksiyonları nedeniyle kervansaray halini almıştır. Ribâtlar aynı zamanda, sıcak savaşın devam ettiği fütuhât bölgelerinde ise, cihada yönelik görevlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.

Askerî önemini kaybeden ribâtlar, daha sonraları içinde yaşayan mücahit gâzilerin zamanlarını sadece zikir, ibadet ve dinî ilimlere dayalı eğitimle geçirmeleri üzerine “Tekke-Zâviye” adını almışlardır. Ribâtlar bu yeni kurumsal kimlik ile, mücahit

dervişlerin mekânı olmuş ve gönüllü mücahitlerin meydana getirdiği bu müessese, tasavvufi cereyanlar içinde mücahit dervişlerin yetiştirildiği zâviyeler halini almıştır.

Ribâtlar, tarihsel gelişimi içerisinde çeşitli vazifeler yüklenmiştir. Zamanla ribâtlarda, askerler, müderrisler ve dervişler birlikte veya sırasıyla yaşamıştır. Bütün bu hizmetlerle beraber ribâtın başlı-başına bir medrese veya bir kervansaray olarak hizmet görmesine çok fazla rastlanmamaktadır. Ribâtlar, zaman zaman bu vazifelerin hepsini yerine getirmesine rağmen, o çağ ve o bölgede daha çok revaçta oldukları görevin ismiyle de anılmıştır. [Kara, 1973: 30]

2.1. Askerî Bir Kurum Olarak Ribât

Daha önce ribât ve cihat bölümünde de değindiğimiz gibi, ribât tabiri ilk olarak askerî bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ribâtların ilk olarak ortaya çıkışı, İslâm devletinin gelişmesi ile şehirlerdeki refah düzeyinin artmasına bağlanmaktadır. Çünkü şehirlerde ki ekonomik gelişme, iklim şartları yüzünden zor duruma düşen göçebelerin şehirlere inmesine ve düzeni bozmalarıyla, korunma ihtiyacını doğurmuştur.

Zamanla şehirlerde refah seviyesinin artması, göçebeleri buralara çekmeye başlamış, bunun üzerine saldırı ve yağmalamaların sayısı da artmıştır. Emevî idaresi, şehirlere yapılabilecek saldırıları önleyebilmek için gönüllü birlikler oluşturmuştur. Bu gönüllüler ilk İslâm kaynaklarında “Gâzi” diye adlandırılmıştır. Emevî idarecileri, bunların barınması için şehirlerin dışında “ribât” adı verilen kaleler, müstahkem mevkiiler inşâ ettirmişlerdi. Gâzilerin işi, şehirleri ve kervanları korumanın yanı sıra, gayri müslimleri (göçebeleri) İslâm’a davet etmek de olmuştur. Ribâtlardaki şeyh ve dervişler de bu işi gönüllü olarak üstlenmişlerdir. [Köprülü, 1942: 270, Özcan, 1996: 443].

Ribâtların inşâ ve geliştirilmesine Emevîler döneminde başlanarak, İslâm sahası dışındaki topraklardan gelebilecek saldırıları engellemek, düşman akınlarını önlemek

ve iç isyanları bastırmak için ribâtların inşâsına hız verilmiştir.⁷ Böylece ribâtlar sadece ülke sınırlarını korumakla vazifeli hudut karakolu olmakla birlikte, ülke içindeki dahili tehlikeler ve isyanlar içinde önemli bir müdafaa sistemini oluşturmaktaydılar.

Buhârâ'da VIII. asrın ortalarından evvel, özellikle sınır boylarında ribâtların sayısının arttığını görmekteyiz. Bozkır mıntıklarına hudut olan büyük merkezlerde, göçebe Türk kabilelerinin hücumlarına engel olmak maksadıyla birçok ribât yapılmıştır. Buhârâ civarındaki Nûr (Nûr-ı Buhârâ) kasabasında birçok ribât bulunmaktaydı. Burada ilk İslâm orduları ile gelen ve tâbiîn tabakasına mensup olan birçok mücahidin kabirlerine de rastlanmaktadır.⁸ [Köprülü, 1942: 271].

Bu noktada, kurulan ribâtları iki gruba ayırabiliriz:

a) Bunlar, İslâm ülkesi içinde şehirlere yapılabilecek saldırıları önlemek için kurulan ribâtlardır. Arap kabilelerine mensup zümreler, askerî ve iktisâdi bakımlardan çok önemli olan büyük şehirlerde veya onlara hakim stratejik mevkilere daha ilk zamanlarda getirilip yerleştirilmiştir. Bu tarz ribâtlar, İslâm ülkesi içinde inşâ edilenler grubuna dahil edilebilir.

b) Sınır boylarında müdafaa sistemi oluşturmak için inşâ edilen ribâtlar ise, inşâ edilme amaçlarına göre ikinci gruba giren ribâtlardır. Bunlar, sınır boylarında kurulan ve İslâm ülkesinin korunmasıyla görevli müesseselerdir. Sınır boylarında kurulan ribâtların ilk ortaya çıkışı kaynaklarda farklılık arz etmektedir. Bu amaçla, Afrika'da Tunus sahilinde Manastır'da ilk ribâtı Abbâsî valisi Harsama b. A'yan 179 (795) yılında kurmuştur. [Marçais, 1961: 735].

⁷ XVI. asır Osmanlı müelliflerinden Sigetvar'lı Alâaddin Ali Dede, Târih-i Hulefa'dan naklen, ilk ribâtın Ukbe b. Nâfi tarafından Hz. Ömer'in halifelîği zamanında kurulduğunu aktarmaktadır. [Köprülü, 1942: 268]. F. Köprülü; Ribâtın Hz. Ömer döneminde inşâ edilmeye başlandığını söylese de ribâtların geliştirilmesi Emevîler dönemine rastlamaktadır.

⁸ Nerşahî, 899 yılında doğmuştur. Buhara'da yaşamış olan âlim, bu şehri tarihini anlatan Târihu Buhâra adlı eseri yazmıştır. [Şeşen, 1998: 66].

Ribâtlar, her şeyden önce İslâm ülkesi hudutlarının tehlikeli noktalarındaki müstahkem mevkiiler ve orduların toplanma yerleridir. Ribâtlar, çevresindeki halk için savaş durumlarında sığınma yeri olarak kullanılmaktadır. Ayrıca diğer hudut karakollarına ve iç taraftaki İslâm ordularına haber vermek için bekleyen nöbet yeri, olarak da görev yapmışlardır. Yapısal olarak böyle bir ribât, bir müdafaa duvarı ile çevrilmiş binaları, ahır, mücahitler için hücreleri, silah ve erzak depoları ile, bir de işaret kulesini içini alan bir bütündür.

Orduların toplanma yeri olması münasebetiyle, Nizamü'l-Mülk "Siyaset-nâme" adlı eserinde ribâtlar hakkında; "Padişah ordusuyla hareket ettiği zaman konak yerlerinde halka zahmet verilmemesi için, bu gibi yerler padişahın hâsları haline getirilmeli ve bu gibi yerlerde yapılan ribât (kervansaray)lar etrafı ordunun konaklama yeri olmalıdır" demektedir. Böylece, orduların konaklama yerlerini belirleme ve bunu halka zahmet vermemek için hazırlama işi devletin görevleri arasında yer almaktadır. [Nizamü'l-Mülk, 1982: 71].

Anadolu Selçukluları döneminde Karatay kervansarayı, Selçuklu ordularının doğu ve batı hareketlerinde konakladığı bir yer konumundadır. Memlûklu Sultanı Baybars'ta Anadolu'ya gelirken ordusu ile burada misafir olmuştur. Ayrıca, Moğol kumandanı Baycu'nun Eyüphisar civarında bulunan Kılıçarslan ribâtının yanında kışladığı, Korguntay'ın da aynı havalideki Pervâne ribâtı etrafında karargâh kurduğu bilinmektedir. [Turan, 1971: 111].

Zikredilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, ribât ve kervansaraylar orduların ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Burada asıl olan, orduların geçtikleri bölgelerde, güvenli konaklama merkezlerine ihtiyaç duymalarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, müdafaaya ihtiyaç duyulan tehlikeli geçitlerde de ribâtlar, tesis edilmiştir.

İlk yapılan ribâtlar, Bizanslıların sınırlarında yaptıkları gibi, bir gözetleme kulesi ile küçük bir müstahkem mevkiden ibaret idi. Bir yapı olarak ribât, gelişimi sırasında çoğu zaman basit bir şekilde inşâ edilmiştir. Daha sonraları ise kale görünümünde güçlü bir Müslüman zâviyesi halini almıştır. [Marçais, 1961: 734].

Stratejik mevkiilerin ehemmiyeti dolayısıyla bazı ribâtların, daha ziyade küçük miyasta bir müstahkem mevki olduğu söylenebilir: Yalnız Mâveraünnehr'de 10.000 Ribât, bulunduğu hakkında İbn Hâllikân'ın⁹ ifadesini ve eski coğrafyacıların ribâtların çokluğu hakkındaki kayıtlarını, ancak bu şekilde izâh edebilir. [Köprülü, 1942: 268].

Bununla birlikte, coğrafya eserlerinde ribâtların sayısı hakkında verilen bilgileri abartılı ve tasavvufî bir sunuştan ileri geldiği söylenmektedir. El-Makdisî¹⁰, Buhârâ sınırındaki Baykent'te bin kadar ribâtın varlığından söz etmektedir. Bunların yıkıntı ve kullanılmaz halde (harap) olduklarından veya aktif kullanıma açık olduklarından bahsedilir. Yine aynı yazar ne olduklarını tam olarak belirtmese de 1.700¹¹ adet ribâtın İsficâb'ta olduğundan söz eder. Ancak akla pek uygun gelmeyen bu ifadeler muhtemelen bir abartının ve tasavvufî sunuşun sonuçlarındandır. [Rabbat, 1994: 500].

Akdeniz'in doğu ve güney kıyılarındaki İslâm memleketlerinde ve Endülüs'te bütün sahil boyunca ribâtlar bulunduğu gibi, kara hudutları da aynı şekilde ribâtlarla muhafaza edilmekteydi. Afrika'nın İslâm devleti tarafından fethedilmesinde, sahil ve kara sınırları boyunca inşâ edilen ribâtların önemi büyüktür. Aynı şekilde İspanya'nın fethi sırasında Afrika'daki sahil ribâtları, orduların toplanarak karşıya geçtikleri merkezler haline getirilmiştir.

İslâm ülkesinin doğu sınırında bulunan ribâtlar hakkında, en detaylı bilgiyi İbn Havkal¹² ve El-Makdisî vermektedir. Bu yazarlara göre ribâtlar birkaç bölgeye ayrılmaktadır. Transaksonya ve Horasan; Kafkasların güneyindeki bölgeler,

⁹ İbn Hâllikân, 1211 yılında Erbil'de doğdu. Bermekilere dayanan ve ilimle uğraşan bir aileden gelmektedir. Fıkıh, edebiyat, arapça ve tarih sahalarında geniş bir bilgiye sahipti. Başlıca eseri, Vefeyât el-a'yan ve enbâü ebna el-zaman adlı büyük biyografi kitabıdır. [Şeşen, 1998: 151].

¹⁰ El-Makdisî, 947 yılında Kudüs'te doğmuştur. Maveraünnehir'de yıllarca kaldığı anlaşılan el-Makdisî'nin en önemli eseri, Ahsen el-tekâsim fî marîfet el-ekâlîm adlı coğrafya kitabıdır. [Şeşen, 1998: 101].

¹¹ O. Turan, İsficâb'ta bulunan ribâtların sayısını el-Makdisî'den rivayet ederken 2.700 olarak aktarmaktadır. [Turan, 1971: 110].

¹² İbn Havkal, aslen Nusaybin'dendir. Bağdat'ta oturduğu anlaşılan İbn Havkal, hem tacir hem coğrafyacıdır. En önemli eseri Sûret el-Arz'dır. [Şeşen, 1998: 101].

Filistin'den Mağrib'e hatta İspanya'ya uzanan Akdeniz kıyılarını içerir. [Rabbat, 1994: 499].

Bu ribâtların içinde veya dışında ateş kuleleri de bulunmaktadır. Düşmanın herhangi bir hareketi bu ateş kuleleri vasıtasıyla bütün İslâm memleketlerine bildiriliyordu. İskenderiye'den Ceuta'ya¹³ kadar bir gecede bu kuleler sayesinde haber verilebildiği hakkındaki ifade biraz abartılı olsa da, böyle bir haberleşme sisteminin varlığı muhakkaktır. Bununla beraber civardaki ahaliye de davullarla tehlike işareti verilerek, insanların ribâtlarda toplanması ve birlikte müdafaa düzenine geçilmesi sağlanmaktadır. [Köprülü, 1942: 268-269].

Ortaçağ dünyasının haberleşme şekilleri arasında bulunan ateş kuleleri, haberleşme alanında önemli bir yer tutmaktadır. Ribâtlar hakkında verilen bu izâha bağlantılı olarak, Kaşgarlı Mahmud'un ifâdeleri içinde; V. asırda İslâm dünyasının uzak şark hudut bekçisi demek olan Karahanlılar da, bu ateş kulelerinin bulunduğu anlatılmaktadır. [a.g.e., s. 268].

Afrika sahillerinde kurulan birçok ribât, denizlerden gelebilecek tehditler için büyük bir öneme sahiptiler. IX. asırda altın çağını yaşayan ribâtlar, gönüllü mücahitler tarafından kurulmakla beraber, dönemin emîrleri tarafından da yaptırılmaktadır. Daha öncede belirttiğimiz gibi; Afrika'da kurulan ilk ribât, Abbâsî Halifesi Harun el-Reşit'in Afrika valisi Harsama b. A'yan döneminde yapılan Manastır ribâtı'dır. IX. asırda Kuzey Afrika'da kurulan Ağlebîler devleti zamanında, bütün şark sahili boyunca, ribât ve mahras'ların¹⁴ sayısı da arttırılmıştır.

Üzerinde durmadan geçemeyeceğimiz diğer bir konu ise, İslâm devletlerindeki fetih hareketlerinin yavaşlaması sonucu ribâtların, askerî bir müessese olarak hizmet alanlarının değişim göstermesidir. Bu yeni gelişme sonrasında İslâm devletleri sınır

¹³ Marçais'de bu kısım; "İskenderiye'den Septe'ye (Cebeli Tarık) kadar" şeklinde geçmektedir.

[Marçais, 1961: 734].

¹⁴ Mahras, duvar ile çevrili, içinde küçük bir karakol veya nöbet kulesi bulunan yerlere verilen isimdir.

[Marçais, 1961: 735].

garnizonlarından, kalelerinden ve gönüllülerin barındığı ribâtlarından yeni toprakların fethini istemekten daha çok, elde ettiği, toprakları muhafaza etmelerini istemektedir. [Miquel, 1991: 197].

Afrika'nın doğrudan-doğruya Bizans tehdidinde bulunan veya deniz aşırı hareketlere bir dayanak noktası teşkil eden şark kıyılarına kıyasla, Berberîstan'ın diğer kısımları çok daha zayıf korunmakta idi. Bununla beraber ribâtlar, uzak Mağrib'de Nakur ve Arzila'da Norman korsanlarının akınlarına karşı, Sale'de ise, Bagavata batfînileri ile mücadeleyi kolaylaştırmak için, inşâ edilmiş idi. [Marçais: 1961: 735].

Kuzey Afrika'daki Sale şehrinde -İrfanî Krallığının merkezi olduğu zamanlarda- müstahkem bir ribât inşâ edilmiştir. Buradaki ribât'ın kuruluş amacı; XI. asrın başından itibaren ülkeyi râfizî Bargavata akınlarından korumak içindir. Ribât, Bou-Regreg'in karşı tarafında, cihat görevini yerine getirmek isteyen dindar gönüllüler tarafından teşkilâtlandırılmıştır.

Ribât ve cihat konusunda da değindiğimiz gibi, ilk zamanlarda ribâtların daimi muhafız kuvvetleri gönüllülerden ibaretti. Daha sonraki dönemlerde İslâm devletlerinin teşkilâtı büyüyüp kuvvetlendikten sonra, buralara muntazam askerî kıtalar yerleştirilmeye başlanmıştır. Savaş zamanlarında ise, civar halktan toplanan gönüllüler de, eskisi gibi buralarda toplanmaya devam etmişlerdir. Stratejik mevkilerinin önemi sebebiyle bazı ribâtların, devlet tarafından kuvvetlendirildiği de bilinmektedir.

Daha sonraları ribâtlarda -en geç XVI. asırdan başlayarak- devletten tahsisat alan daimi bir muhafız kuvveti bulunduğu görmekteyiz. Önceleri ribâtların aslî unsuru olan gönüllülerin, XIV-XVI asır itibariyle, sadece yardımcı kuvvet olarak ribâtlarda bulunduğu söylenebilir. [Köprülü, 1942: 269, Marçais, 1961: 736].

XIV. asırda Mağrib'de, Hıristiyanların akınlarına mani olmak için, kıyılarda, ribât olarak kullanılmak üzere, mahras ve işaret kuleleri yapılmaya devam ediliyordu. Fakat Merfînîlerden Ebu 'l-Hasan'ın vak'anüvisi İbn Marzuk'a göre, bu mevkiler ücretli muhafızlar tarafından müdâfaa ediliyordu. Bu sebeple bu ribâtlar, mürettebatı gönüllü

mücahitlerden meydana gelen hakiki ribâtlar olarak düşünülemez. [Marçais, 1961: 736]

Anlaşılacağı üzere, ribât ilk ortaya çıkışı itibariyle; gönüllü mücahitlerin cihat ruhuyla İslâm ülkesini korumak için oluşturdukları, askerî bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonraki zamanlarda bu ribâtların âdetâ büyük birer şehir haline geldiği görülmüştür. Böylece askerî amaçlarla kurulan ribâtlar, yüklendikleri ilk görevi yerine getirmişler, sınırlardaki müdafaa teşkilatının çekirdeğini oluşturmuşlardır. Ayrıca, tarihsel bakış açısıyla bakıldığında, sınır boylarında ve ülke içindeki asayişin temini gibi görevleri nedeniyle ribâtlara askerî bir müessese demek yanlış olmayacaktır.

2.2. Sosyal Bir Kurum Olarak Ribât

Ribât kelimesinin -istilâhi olarak- tarihsel süreç içinde yüklendiği ikinci anlam, sosyal bir müessese oluşudur. Fetih hareketlerinin devam ettiği yerlerde ribâtlar, askerî açıdan görevlerini yerine getirmektedir. Ancak, yapılan savaşlarla değişen sınırlarda kurulan ribâtlar, askerî önemi yitirmiştir. Akınların yavaşlaması ile hizmet ve yardım anlayışları değişen ribâtlar, sosyal müessese olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Bu devirde ribât, düşmanı gözetlemekten çok, gelip-geçen ticaret kervanlarını ve kimsesiz vatandaşları koruyup gözetken bir yurt haline gelmiştir. Özellikle devletin huzur ve emniyetini temin etmek için önemli noktalara inşâ edilen ribâtlar, sosyal hayatın düzeninde de rol oynamıştır. Ribâtların inşâsı hakkında; hayırseverlerin temin ettikleri vakıflardan başka, devletin de desteğinin görüldüğünü söyleyebiliriz.

Ancak, devlet adamlarının ribât veya sosyal ihtiyaçları karşılamak üzere yaptıkları imâretler hakkında, İbn Haldun'un Mukaddimesi'nde işaret ettiği gibi, belki de ribât yapımı için en dikkat çekici sebep olarak, göze çarpmaktadır.

Kahire'de vakıfların (ribât, hângâh, zâviye, imâret) gelişmesinin diğer bir sebebi de, köle ve azatlısı oldukları Sultanların, mallarını yağmalamasından korkan Türk

beylerinin kurdukları zengin vakıf müesseseleridir. Kurulan bu vakıflar sayesinde Türk beyleri, evlatlarına bırakacakları mallarını güvence altına almışlardır. Türk beyleri bundan dolayı pek çok medrese, tekke, zâviye han ve imaretler bina edip, bol gelirler temin eden vakıflar bağışlamışlardır. Bu vakıflara evlâtlarının nezâret etmesini veya gelirlerinin bir hissesinin evlâtlarına verilmesini şart koşmuşlardır. [İbn Haldun 2, 1989: 454].

Ribâtların sosyal bir kurum haline gelmesine, sınırların genişlemesi etkili olmuştur. Fetihlerle sınırlar genişlediği zaman, ribâtın yeni sınırlarda tekrar kurulması gerekmektedir. Bu durumda sınırın iç kısımlarında kalan ribât, birinci derecede askerî özelliğini kaybettiği için, sosyal hizmet müessesene dönüştürülüyor, bina ve vakıflardan bu yolla faydalanılıyordu. Bir eserde “ribât” olarak geçen bir yerin, bir başka eserde “hângâh” veya “kervansaray” olarak geçmesini bu şekilde izâh edebiliriz. [Kara, 1973: 29].

Kervansaraylar, gelişim süreci içinde sosyal hayata dair bütün ihtiyaçları karşılamak üzere yapılanmıştır. Yolcular için hizmet yeri haline dönüşen hângâh ve kervansaraylar insani ihtiyaçların hiçbirini atlamadan hizmet vermişlerdir. İslâm kültürünün tüm özelliklerini taşıyan hanlar, misafirperverlik konusunda da ileri bir toplum örneğini yansıtmaktadır. Hatta hanlarda ki hizmetlilerin, güler yüzlü olmasına bile son derece dikkat edilmiştir.

Büyük ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylar, yolcuların, tüccarların rahat ve emniyet içinde konaklayabilecekleri, her türlü ihtiyaçlarını sağlayabildikleri yerlerdi. İçlerinde yatakhaneleri, aşevleri, erzak depoları, ticarî eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları hatta hasta haneleri bulunmaktadır. Ayrıca her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri bulunmaktaydı. Bütün bunların maddi kaynaklarını kontrol eden bir divân (büro) memurları da mevcuttu. [Kayaoğlu, 1994: 72].

Askerî önemini yitiren ribâtlar, daha sonraları vakıfları ve eski teşkilâtıyla yolculara özel bir kervansaray halini almıştır. İstahrî¹⁵, daha X. asırda Türkistan'da yolculara ve hayvanlarına meccanen bakan ribâtların mevcut olduğunu söylemektedir. Maveraünnehir kadar misafirperver ve hayırsever başka bir halk yoktur. Başka İslâm ülkelerinde zenginler mallarını zevklerine sarf ettiği halde, buradaki servet sahiplerinin mallarını hayır ve cihat uğrunda harcadıklarını, yolları imâr ve تنها yollarda ribâtlar inşâ ettiklerini söylemektedir. Hiçbir belde, bir köy, yol giden bir çöl veya yolcuların konakladığı bir yer yoktur ki, orada bir ribât yapılmamış olsun. Hatta Semerkant bölgesinde bulunan bir ribâta, çok defa aynı anda yüz, iki yüz yolcu hayvanları ile birlikte konaklayıp ihtiyaçlarının karşılandığı ifade edilmektedir. İsficâb'ta bulunan Karatekin ribâtının vakfiyesinde, aylık gelirinin yedi bin dirhem olduğunu, bunun fakirlerin ekmek ve yemek parasına sarf edildiğini görmekteyiz. [Turan, 1971: 110].

Bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askerî gayeler dışında, yolcuların konaklaması için yapılan ribât (kervansaray) inşâsı geleneği, bütün İslâm aleminde hızlı bir gelişme göstermiştir. Böylece ribâtlar, büyük yollar üzerinde, bozkır veya dağlık bölgelerdeki tehlikeli yerlerde, yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan sosyal kurumlar haline gelmiştir. Bu yapılar daha sonradan “kervansaray, hângâh, menzil” gibi isimlerle adlandırılan hayır ve emniyet müesseselerine dönüşmüştür. Ribâtlara ait vakıflardan elde edilen gelir, çevredeki yoksulların ihtiyaçlarını gidermede kullanılmış, böylece sosyal yapının güçlenmesi de sağlanmıştır.

Yoksul halkın ve ticaret kervanlarının ihtiyaçlarını karşılayan ribâtlara, zenginler ve civar halk sadakalarını vererek, toplum içerisindeki düzenin sağlanmasında da büyük bir vazifeyi yerine getirmişlerdir. Nitekim İbn Batûta, Mekke'de bulunan Ribât-ı Rebî hakkında; “Hicaz ahalisi bu ribâta fevkalâde hürmet gösterirler. Taifliler buraya meyve getirirler. Her kimin üzüm bağı, hurma, yarma şeftali ve “hamt” denilen incir bahçesi var ise, öşrünü bu ribâta tahsis eder ve develere yükleyerek gönderir”, şeklinde bir ifadeye yer vermiştir. [Et-Tancı -İbn Batûta-, 1983: 105].

¹⁵ İstahrî, X. asrın ilk yarısında yaşayan İslâm coğrafyacılarından. İstahr (Persepolis) şehrinde doğdu. En önemli eseri, Kitab el-Mesâlik ve'l-Memâlik'tir.

Ayrıca, Mekke’de bulunan mücavirûn¹⁶ hakkında bilgi verirken; dönemin büyük âlîmlerinden Burhaneddin İbrahim-i Mısrî, Ribât-ı Sidre’de oturur ve öğrencilere Kur’an öğretirdi. Adı geçen zât, bu öğrencilerin ihtiyaçlarını da çevredeki zenginlerin sadaklarından karşıladı. Diğer taraftan dönemin ileri gelen âlîmlerinden İzzeddin-i Vasitî ise, zengin olması hasebiyle kendi mal varlığından buradaki fakir öğrencilerin ihtiyaçlarını karşıladı. Hatta yardımların evlerine götürülmesine de bizzat nezaret ederdi. [Et-Tancı -İbn Batûta-, 1983: 105].

Böylece, İslâm ülkesinde ribât tabiri yeni bir anlam kazanmış ve sosyal hayatın bir parçası haline gelmiştir. İbn Fâzlan’ın ifadeleri arasında rastladığımız bir olay, o dönemde hângâh ve kervansaray sayısının ne kadar çok arttığına en belirgin örneklerindedir. Maveraünnehir hakkında bilgi veren İbn Fâzlan, toprak meselesinden çıkan bir sorun dolayısıyla emniyet âmirlerine gelen bir ifade üzerine, Cund Serahs’ten Baykent’e kadar Horasan yolu üzerinde bulunan, hanlarda “kervansaraylarda” ve karakollarda bir şahsın yakalanması emrini aktarmaktadır. [İbn Fâzlan, 1995: 28].

XVII. asır ortalarında, üç arkadaşıyla birlikte Mısır’dan İstanbul’a kadar 67 günlük bir yolculuk yapan Samuel ben David Yemşel, yol güzergâhında her gece han veya kervansaray bulduklarını, bunlardan mahrum iki küçük kasabada ise yolculara tahsis edilmiş misafir odalarında ağırlandıklarını aktarmaktadır. [Kozak, 1985: 28].

Misafirhane tarzındaki ribâtlar, özellikle yolcuların konaklama ihtiyaçlarını gidermek için o şehrin yerli halkı tarafından yaptırılmıştır. Özellikle bir şehrin kapılarında inşâ edilmiş bazı ribâtlar yolcular için bir misafirhane konumunda yapılmıştır. Bunlar genellikle ünlü şahıslar tarafından kurulmuş ve bir vakfın geliriyle ayakta duran yapılardır. Nitekim, İsficâb’ın dört ribâtı bu duruma örnek verilebilir. [Rabbat, 1994: 501].

¹⁶ Mücavir kelimesi, sözlük anlamı olarak; komşuluk ve yakınlık anlamlarına gelmektedir. Mekke’de bulunan mücavirûn denilerek, Kâbe yakınlarında ikâmet edenler için kullanılmaktadır. [Mutçalı, 1995: 140].

Anadolu kervansarayları ise, bu tarihi ıstılahın en son halini ifade etmektedir. Kervansarayların altın çağı olarak niteleyebileceğimiz Anadolu Selçukluları döneminde, gerek yolcuların konaklaması, gerekse ticaretin canlandırılması gibi sebeplerle Anadolu'nun dört bir yanına kervansaraylar inşâ edilmiştir.

Anadolu'da yapılan ilk kervansaraylar, II. Kılıçarslan zamanında yapılmıştır. Bir sonraki yüzyılda da Konya-Kayseri yolu üzerinde, kervansarayların sayıları çoğalmıştır. Bir bölümü kırsal alanlarda yapılan bu kervansaraylar, geceleyecek yeterince kentsel yöreler bulunmadığının kanıtıdır. Kervansaraylar, bu yüzden ticareti canlandırmak ve özellikle saraya giden tüccarların güvenliğini sağlamak konusunda gösterilen gayretlerin bir neticesidir. [Cahen, 1979: 167, Kafesoğlu, 1991: 102].

Yine bu dönemde, Konya etrafında yeni bir yol şebekesi ortaya çıkmıştır. Bu yollar üzerinde, yolcuların hem barınma hem de korunmasını sağlayan, yarı han, yarı karakol mahiyetinde ribâtlar da yapılmaya başlanmıştır. II. Kılıçarslan'ın inşâ ettirdiği ve daha çok önem verdiği Aksaray yolu üzerinde, bir ribât yaptırmıştır. Ribât-ı Kılıçarslan olarak bilinen bu yapı, doğudan Konya'ya gelen yol üzerinde önemli bir duraktır. [Baykara, 1985: 27].

Anadolu'dan geçen kervanlar, yolculukları sırasında kervansaraylarda veya hanlarda - bu hanlar çevre duvarları ile tahkim edilmiş, geniş kare avlulu, katlı ve birçok kişiyi barındıran büyük odalı yapılardır- bazen de resmi posta tesislerinde "Berîd" konaklarlar. Resmi posta konaklama yerlerinin hepsi aynı tiptedir. Bu konaklar birbirine ortalama 40 km. uzaklıkta olup, hepsinin su sarnıcı vardır. [Miquel, 1991: 185].

Diyarbakır-Erzurum-Konya-Kayseri-Sivas gibi, sanayi ve ticaret merkezlerini ellerinde bulunduran Selçuklular, bu şehirler arasındaki yolları, hanları, işler, düzenli ve güvenli bir şekilde tutuyorlardı. Bu bölgeler arasında yapılacak transit ticaretini garanti altında bulunduruyorlardı. [Yalçın, 1979: 25].

Anadolu Selçukluları döneminde, 1243'ten önce otuz kadar han yapılmış olduğunu kaynaklara dayanarak söylenebilir. Hatta günümüze ulaşan han kalıntılarına dayanarak bunların kırk kadar olduklarını bile söyleyebiliriz. Moğollar döneminde bunlara yenileri eklenmiştir. XIII. yüzyılın ortalarında, yalnız Kayseri-Sivas yolunda yirmi han bulunmaktadır. [Cahen, 1979: 171].

Anadolu'da ticaret, devlet kontrolünde olup, ticaretin geliştirilmesi devletin görevleri arasında belki de en başta geleniydi. Bunun için muntazam yollar üzerinde imâr edilen kervansarayların dünyada eşi yoktu. Anadolu'da Selçukluların bu çeşitten 96 adet kervansaray yaptırdıklarını biliyoruz. Kervansarayların inşâsı amacına ulaşmış ve içtimaî yardım müesseselerinin çokluğu, halkın refahını sağlamıştır. Ticaretin bir kat daha gelişmesini de temin etmiştir. [Öztuna, 2 1977: 234].

Böylece iktisadî olarak kervansaraylar, İslâm müesseseleri arasındaki yerini almıştır. Askerî amaçlarla kurulan ve zamanla farklı kurumlara ad olan ribâtlar, (hângâh ve kervansaray) sosyal yapı içinde ülke ticaretinin gelişimine ve yoksul halkın ihtiyaçlarını karşılama da katkıda bulunmuştur.

Buna bağlı olarak, ribâtların kurulmasının diğer bir faydası; Selçuklu sultanlığının kuruluşundan XIII. asrın sonlarına kadar olan zaman içinde, ıktâ müessesesinin zararına büyüyen vakıflardır. Ancak devletin fetihçi karakterinin zayıflaması ile ıktâ topraklarına olan ihtiyaç azalmış ve gelişme gösteren vakıflar (ribât), Türk toplum yaşantısında olumlu sonuçlar doğurmuştur. Örneğin, meydana getirilen zâviye, hângâh, ribât ve diğer müesseseler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmelerini geniş ölçüde kolaylaştırıyordu. Doğudan batıya devam eden göçlerin hareketi, bu müesseseler sayesinde daha rahat yapılmıştır. [Akdağ, 1974: 38].

Ribâtların kurulduğu yerlerde, yerine getirdikleri görevleri ile bağlantılı olarak şehirleşmenin başlangıcı olduklarını ifade etmiştik. Ticaret yolları üzerinde kurulan ribâtlar, buldukları bölgenin merkezi olma konumuna sahip olmuşlardır. Böylece ileride kurulacak olan şehirlerin yapılanması da kolaylaşmış oluyordu.

Osmanlılarda şehirlerin ve hatta köylerin kuruluş ve gelişmelerinin de vakıf müesseseleriyle iç-içe olduğu görülmektedir. Tesis edilen vakıfla birlikte kurulan derviş zâviyeleri, (ribât ve hângâh) birçok köyün ve şehrin (şehirde ilk oluşan mahallelerin) çekirdeğini teşkil etmektedir. [Kozak, 1985: 26].

Ticaret yolları üzerinde kurulan ribâtlar, sosyal yaşantının devamlılığını sağlayabilecek keyfiyettedir. Gerek ticaret yolu üzerinde olması, gerekse yerleşim alanı olarak müsait olması ribâtları ileri ki dönemlerde şehirleşmenin merkezi haline getirmiştir. Yapılan istatistiklere göre, 1968 yılında Anadolu topraklarında 7 adet köyün adı “rabât” olarak geçmektedir. Anlaşıyor ki genellikle Doğu Anadolu bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte ribâtlar bu günkü şehirleşmenin temellerini meydana getirmiştir. Barthold, araştırmalarında Ortaçağ şehirlerini şu üç esas bölüme ayrılabilirliğini belirtmiştir:

1. İç kale; burası antik şehrin akropolü gibi kabul edilebilir.
2. Şehristan denebilecek, şehrin esas sahası. Burası sur içi olup dış surlar, şehri saldırılardan korur.
3. Şehrin surları dışındaki yerleşmeler ki buna da Rabât/Rabz denilebilir. Şehrin gelişmesi, surların dışındaki sahada da görülebilirdi. [Baykara, 1995: 125-126].

Görüldüğü gibi ribâtlar, kuruldukları yerlerin önemine binaen, yüzyıllar sonra yerleşim merkezlerinin menşei haline gelebilmektedir. Ribâtlar, askerî yapılanma içinde başlayıp, yoksulların ihtiyaçlarını karşılama ve kervanları barındırma gibi vazifeler yüklenen sosyal kurumlar halini almıştır. Sosyal hayatın içinde bu kadar etkin rol almaları, ribâtları gelecekte kurulacak olan şehirlerin yapılanmasında da müsbet bir göreve mecbur kılmıştır.

Burada ribâtların, gelecekte kurulacak olan şehirlerin menşei oldukları hakkında değinmeden geçemeyeceğimiz diğer bir örnek ise; günümüzde Fas'ın başkenti olan Rabat'ın kuruluşu ve ismini alışdır. Muvahhidler Devleti sultanlarından Ebu Ya'kub Yusuf (1163-1184) döneminde inşasına başlanan ordugâh, Ebu Ya'kub Yusuf el-Mansûr döneminde asıl halini almıştır. 1195 yılında Muvahhidlerin Alarcos'ta Kastilya Kralı VIII. Alfons'a karşı kazandıkları zaferin hatırasına bu ordugâha Ribât el-Fath

ismi verilmiştir. Günümüzde de hala bu ordugâha verilen isimle anılan Rabat şehri bu konudaki en güzel misâldir. [E.Levi-Provençal, 1964: 587].

M. Akdağ'ın ifadeleri içinde, Anadolu'ya gelen Türkmenlerin yerleşimi de, ribâtların sosyal hayat içinde yer alması ve dönemin toplumsal ihtiyaçlarını karşılaması sayesinde kolaylaşmıştır. Göçebe Türkmen kabilelerinin, Anadolu toprakları üzerinde bulunan ribâtların çevresinde yerleşmeleri, tarihsel sürece en uygun yapılanmadır. Kanaatimizce, ribâtlar bu noktada Anadolu'nun Türkleşmesi üzerinde de olumlu bir etkiye sahiptir.

2.3. Tasavvufî Bir Eğitim Yeri Olarak Ribât

Askerî ve sosyal açıdan incelediğimiz ribâtlar, fetih hareketlerinin yavaşlaması ve sosyal yapı içinde yapılanması sırasında “tekke ve zâviye” kavramlarının da yerini tutmuşlardır. Aynı dönem ve aynı ülke toprakları içinde bile bu tarihi ıstılah, farklı şekillerde kullanıla gelmiştir. Önceleri ribât şeklinde geçen bu kelime, daha sonraları hângâh, zâviye, tekke ve buk'a şeklinde de kullanılmıştır.

İslâm dünyasına ait olan ribât ıstılahının, tarihsel işleyişi sırasında; farklı iki tip eğitimle meşgul olduğunu söyleyebiliriz. İlk zamanlardan itibaren askerî eğitimin yanında, burada bulunan derviş-gâzilerin dinî eğitimle de meşgul oldukları muhakkaktır. Ancak ribâtlarda bulunan gâzilerin dinî eğitimleri (riyâzet ve zikirleri), bu dönemden sonra tamamı ile askerî eğitim ve hazırlıklarının yerini almıştır.

XIII. yüzyıldan itibaren ve belki daha önce, tasavvufun gelişmesi ve sufi tarikatlarının teşekkülü bu kışlalara yeni bir varlık sebebi kazandırmıştır. Bunlar zâviye ve tekke haline getirilmiştir. Ribâttaki bu değişme, ilk defa İran'dan başlayarak, süratle bütün İslâm dünyasına yayıldı. Şarkta ribât, Farsça “hanaka (hânagâh) ile karışmıştır. İbn Cubayr, Suriye çölünün kuzeyinde, Ra's el-Ayn'da dervişler tarafından tesis edilmiş olan aynı zamanda ribât adı verilen bir hângâh zikretmektedir. [Marçais, 1961: 736].

Ribât ve hângâh arasındaki farklılıklar hakkında F. Köprülü'nün tarihçi Gerdîzî'den naklettiği bilgi dikkate değerdir: Ordu fertlerine maaşlarını dağıtan teşkilâtın âmiri bulunan Ârız Ebu'l Hasan Ali, ordudaki eski ve tecrübeli bir askere her nedense kızarak; “artık ihtiyarladığını, bundan sonra işe yaramayacağını, bununla beraber bir ribâta çekilip oturması gerektiğini” söylemiştir.¹⁷ [Köprülü, 1942: 272].

Burada kesin olarak iddia edilememekle birlikte, hângâhlar bütün hayatlarını devamlı olarak burada geçiren mücahitlerin yaşadığı yer olarak düşünülebilir. Ribâtlar ise, eskisi gibi belirli dönemlerde nöbet değiştiren gâzilerin ikâmet ettiği yerlerdir. Bu meseleden de anlaşılacağı üzere, o devirlerde ribâtlarda sadece genç mücahitler değil, artık savaşa katılamayacak yaşta olan ihtiyar gâzilerde vardı. Bu derviş-gâzilerde, ribât veya hângâhlara çekilerek, ibadet ve dinî eğitimlerle meşgul oluyorlardı.

IX. asır başlarında Semerkant'ta yaşayan meşhur kelâm âlimi Ebu Mansûr Mâturîdî ile muasırı filozof Ebu'l-Kâsım Hakîm-i Semerkandî, oradaki Ribât-ı Gâziyan'da kelâm ve hikmet okutuyorlardı. O sıralarda Semerkant'ta Mu'tezile ve Kerrâmiye mezhepleri mensupları ve Şîîlerin sayısı artmıştı. Şehirde bu ilk mezhebe ait on yedi medrese bulunmaktaydı. Daha sonraları bu mezhepler arasında cereyan eden rekabet, ehli sünnet ve cemaat mezhebinin muvaffakiyetiyle sonuçlandı. Böylece Semerkant şehrinde, ehli sünnet ve cemaat düşüncesinin gelişmesi sağlanmış oldu. [Köprülü, 1942: 272].

Bu rivayetten şu neticeyi çıkarmak mümkündür: Büyük merkezlerde, zamanında sadece gâzilere mahsus olarak yapılan ribâtlarda, artık İslâm ilimleri ile uğraşan genç gâzilerde bulunmaktaydı. Bu genç gâziler, ribâtlarda dinî ilimler hakkında müzakerelerde bulunup ilmi terbiye altında yetiştirilmekteydi. Ancak bunlar şehrin müdafaasında askerî bir kuvvet olarak da görev yapmaktaydılar. Bu noktada, ribâtlarda bulunan gâzilerin sadece dinî ilimlerle uğraştığını ve ribâtların yalnız dinî bir müessese olduğu yorumunu yapmak yanlış olacaktır. Tarihsel bir ıstılah olarak ribât, aynı yüzyıl

¹⁷ Farsça tarih yazarlarının en eskilerindedir. Hayatı hakkında pek bilgiye sahip olunmamakla birlikte Gazne-Pakistan yolu üzerinde bulunan Gerdiz şehrinde doğmuştur. En önemli eseri Zeyn el-ahbâr adlı tarih kitabıdır. [Şeşen, 1998: 80].

ve aynı topraklarda bile tek bir kavramı nitelememiştir. Bununla beraber, bu ribâtlarda görevli olan âlimler “Ribâtî” lakabı ile anılırlardı. Böylece ribâtlar, sadece askerî bir kurum olmaktan çıkmış, bir çok yeni vazifenin ifâ edildiği müesseselere ad olmuştur.

İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde ribât tabirinin yerini, hângâh ve zâviye kelimeleri almıştır. Köken olarak bu kelimeler arasında farklılıklar mevcut olsa da yüklendikleri görevler zaman içinde birliktelik göstermiştir. J. Pedersen -İbn Batûta’dan rivayetle- hângâh kelimesinin batıya geçmediğini söylemektedir. Batı topraklarında daha çok Arapça olan zâviye kelimesinin kullanıldığını nakletmektedir. [Pedersen, 1964: 58].

Zâviye kelimesi, sözlük anlamı olarak; toplanmak, men etmek, köşe ve açılımlarını karşılamaktadır. Terimsel anlamı ise; herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları yerdir. Bu manada zâviyeler, gelip-geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşim merkezlerinde veya yol üzerindeki binaları ifade etmektedir. [Ocak, 1964: 468].

Zâviye kelimesi, Kuzey Afrika ülkelerinde, diğer İslâm ülkelerine oranla daha yaygın bir kullanımı ifade etmektedir. Bazen bir mektep mahiyetindeki binaları veya bir çeşit manastırı ifade eden zâviyeler, günümüzün kolejleri olarak görülebilir.

Makrizî, hângâh, adıyla zikrettiği ve “içinde suffilerin kendilerini Allah’a ibadete adadıkları” bu müesseselerin ilk olarak hicretin IV. asrında ortaya çıktığını ve bu maksatla ilk binayı yapanın Zeyd b. Şihan b. Şabra olduğunu kaydetmektedir. Tasavvufla ilgili kaynaklarda yer alan bir rivayete göre hicretin II. asrında ilk defa sufi unvanını kullanan Ebu Haşim Osman b. Şarik el-Kûfi’nin, Şam yakınındaki Ramla’da ilk zâviyeyi tesis ettiği belirtilir. [Ocak, 1964:468].

Hângâh ve zâviye tabirleri, kesin olmamakla birlikte İran topraklarında XI. asrın ikinci yarısı itibariyle görülmeye başlanmıştır. Kaynaklardaki bilgilere göre bu tip yapılar, Kuzeydoğudaki Gazneliler devletinde görülmektedir. Fetihlerin hızına müteakip bu yapıların inşası da İslâm coğrafyasında gelişme göstermiştir. XIII. asırda “Dihli

Sultanate” bölgesi fethedildiğinde, bu bölge Moğol istilasından kaçan seçkin bir zümre tarafından dolduruldu ve bu tarz yapılar İran bölgesinde görülmeye başlanmıştır. [Rabbat, 1994: 503].

Mevcut bu tarz yapılar, daha sonraki dönemlerde Selçuklular ve Mısır Eyyubileri tarafından geliştirilmiştir. Bu tür yapıların inşâsında ki bu hızlı gelişmeyi tasavvufî cereyanların içinde aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Tasavvufun etkisiyle tüm İslâm dünyasını kaplayan bu tarz yapılar, Müslüman topraklarını etkisi altına almıştır. Bu yapılanma içinde tabii ki binaların farklı mimarî özellikleri olması mümkündür. Bu tip farklılıkların bölgenin coğrafi ve kültürel şartlarına bağlı olduğu muhakkaktır.

Ayrıca, tasavvufî gelişim Batı İslâm topraklarında Mağrib ve İspanya’da, doğuda olduğundan farklı bir anlayışa sahiptir. Bunun nedeni Mâlikî mezhebinin bu tür, ruhani ve erdemsel konularda çıkardıkları engellerdir. Elbette sufi kardeşliği batıda da gerçekleşmiş ve burada birtakım gelenekler de kazanmıştır. Müslüman batıyla ilgili hala konuşulmakta olan bir teze göre; eski yerel terim rabita şeklindeydi, fakat zâviye daha sonra sistemli bir şekilde ortaya çıkmıştır. [Rabbat, 1994: 503].

J. Pedersen’in İbn Batûta’dan yaptığı alıntıda da söylediğimiz gibi, merkezi ve doğu bölgelerinde tasavvuf için inşâ edilen yapılar hângâh veya birçok bölgedeki kullanımı içinde ribât olarak kullanılmaktaydı. Bazen her iki terimin aynı bölge içinde kullanıldığını daha önce söylemiştik. Mısır ve Suriye’den de esinlenerek düzenlenen daha sonraki dönemlerdeki listelerde, zâviye ismi ribât ve hângâhlarla aynı yapı özelliğine sahip şehirseller için kullanılmıştır. Ancak, zâviye kelimesi, kullanım alanı olarak Batı İslâm dünyası içinde inkişâf etmiştir.

Hângâh ve zâviyelerde ikamet edenlere derviş-gâzi sıfatının verilmesi, bunların hem âlim hem de mücahit gâzi olmalarında aranmalıdır. Belli bir zaman zarfı içerisinde bu çift kimlik, mücahitlerin yaşantısı hakkında güçlü bir izâhtır. Gazneli devleti tarafından

himaye edilen Kerrâmîye¹⁸ taifesinin reisi, Ebu Bekr Muhammed b. İshak vasıtasıyla Tûs'da bulunan Çâhe ribatını tamir ettirilmesi, bu ribâtın Kerrâmîler'e mensup bir müessese olması sonucunu doğurmuştur. Buradan da Gazneliler devletinin, Kerrâmîler taifesini himaye etmesini, bu zümrede bulunan mücahit misyoner ruhta aramak gerekmektedir. [Köprülü,1942: 273].

Edindiğimiz bilgiler gösteriyor ki, tasavvufî cereyanlar devlet tarafından himaye ve destek görmektedir. Böylece İslâm dünyasında hângâh ve zâviyelerin gelişmesi hız kazanmıştır. Sosyal bir kurum olarak ribât, nasıl devlet tarafından toplumsal düzenin oluşması ve ticaretin gelişmesi için kullanılıyorsa, hângâh ve zâviyelerde dinî eğitim ve İslâm öğretisinin gelişmesinde kullanılan birer kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

VIII. ve XI. asırlar arasında İslâm dinî İran ve Mâverâünnehir sahalarında gelişme göstermiştir. Türkler, Belûclar ve Afganlar gibi ekseriyetle göçebe ve akıncı kabileler İslâm dairesine girdikten sonra, eskiden sadece askerî amaçlı olarak kurulan ribâtların, gelişmesi bu bölgelerde artmıştır. Bu bölgelerde kurulan ribâtların eski askerî kimliklerini saklamakla birlikte, dinî ve tasavvufî bir karaktere bürünmesi akla en uygun düşünce tarzıdır. [a.g.e., s. 273].

İran ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulan ribâtlarda, görev yapan mücahit gâziler tarafından Türk ülkelerinin İslâmlaşması da sağlanmıştır. Ancak, daha sonraki dönemlerde Semerkant gibi sınırlardan uzaklaşan merkezlerde, idealist dervişler veya İslâm ilimlerini öğrenen talebeler değil, her çeşit serseri ve çapulcуда bulunmaktaydı. Bu konuyla ilgili olarak, gâzilere daha önceki bölümlerde ayyâr tabirinin kullanıldığını söylemiş ve açıklama yapmıştık. Kurumsallaşma sürecinde bu tip problemler ribât tabirine zararlı bir etki yapmakla beraber; ribâtlar belli bir dönem sonra eski anlamlarını da korumuş ve İslâm kültüründeki asıl yerlerini almıştır.

¹⁸ Kerrâmîye tarikatı, İslâm dinî kılıçla yaymak ve Bâtınîleri de kılıçla ortadan kaldırmak prensibine büyük ehemmiyet veren bir zümredir. [Köprülü, 1942: 273].

Tasavvufî bir kurum olarak ribâtlara genel bir bakış yaptıktan sonra; hângâh ve zâviyelerin yaşantıları ve tasavvufî açıdan nasıl bir kurum olduğu hakkında bilgi vereceğiz:

İbn Cubayr'dan rivayetle Şam şehrindeki ribâtlar hakkında; “Burada çok çeşitli sufi ribâtı bulunmaktadır. Buralar hayli süslü ve su kaynakları bulunan yerlerdir. Bu yörelerde, dervişler değişik özellikleri yansıtmaktadırlar. Allah tarafından kendilerine yoğun imkanlar verilmektedir. Akıllarını kullanarak, günlük ihtiyaçlarını rahatlıkla sağlamaya çalışmaktadırlar. Kendilerini Allah yoluna adamaktadırlar. Sufiler Allah'ın nimetlerini kullanma konusunda, bu dünyanın en şanslı insanlarıdır. İşbirliğine dayanan yaşam tarzları, hayli canlı ve dostanedir. Coşkulu sema' törenlerinde katılanları coşturan bir heyecan bulunmaktadır. Derviş-Gâziler, oluşan bu havanın etkisinde tamamen bu dünyanın zevklerinden sıyrılmaktadır. [Trimingham, 2003: 9].

Ribâtlarda oturan sufiler, böylece dinî ilimlerin verdiği güçle yeni bir yaşam tarzını yakalamışlardır. Hıristiyan batıda var olan manastırlar ile bu anlamda birçok ortak noktası bulunan ribâtların belki de tek ve en önemli farkı; buraların sosyal yaşantı ile iç-içe bulunmasıdır. Sufiler halkla iç-içe ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir. Tasavvufî düşünce akımları ile ribâtların civar halkı, bu manevi merkezlerden oldukça fazla etkilenmiştir. Gençler kendilerini bu manevi mekânlara bırakmış ve dinî ilimlerin feyzinden faydalanmışlardır.

Mısır şehrinde, zâviyeler çok olup bunlara, hângâhın çoğulu olarak “havâik” denilirdi. Mısır ümerası zâviye inşâsı konusunda adeta birbiriyle yarıştı. Her zâviye dervişlerden bir taifeye mahsustu. Bu dervişlerin büyük bir kısmı âcemlerden olup irfan ve edep sahibidirler. Tasavvuf yolunun adabını bilirler. Ayrıca, buradaki dervişlerin her birine yazlık ve kışlık elbise giydirilir. Adam başına yirmi ile otuz dirhem arasında para verildiği gibi, çamaşırlarını yıkamak için sabun ve hamam parası ve kandilde yakacak zeytinyağı dahi verilirdi. [Et-Tancî -İbn Batûta-, 1983: 28].

Musul şehrini anlatırken ise; Tepe üzerinde büyük bir bina ile birçok odaları, gusle ve abdest almaya mahsus mahalleri ve çeşmelere sahip bulunan bir ribât olup, hepsi bir

kapı içindedir. Ribâtın ortasında ipekten perde ile örtülü ve kapısı kıymetli taşlarla müzeyyen bir oda vardır ki, oraya Hz. Yunus'un mevkisi denilir. Bahsedilen ribâta bulunan mescit mihrabının, adı geçen peygamberin ibadet mahalli olduğu söylenir. Musul halkı her Cuma gecesi bu ribâta çıkıp ibadet ederlerdi. [a.g.e., s. 161].

Anlaşılacağı üzere, dervişlerin yaşadığı ve burada dinî eğitimle meşgul oldukları görülmektedir. Şehir halkı ve emirlerin, tasavvufî cereyan sebebiyle buralara ihtimam gösterdiği de bir gerçektir. Ribâtlarda yaşayan dervişlerin, halk arasındaki itibarı ve sevgisi, emirlerin de bu mekânlarla yakından ilgili olmalarında etkili olmuştur. Âlimlerin desteğini alan emirler daha bir güçlü hale gelmiş ve destek sayesinde halk üzerinde ki hakimiyetleri güçlenmiştir.

İktisadî olarak bakıldığında ise; Ribâtlarda yaşayan sufillerin genç ve çalışabilecek yaşta olanları ribât malından yiyemezlerdi. Ancak çalışamayacak bir yaşa gelenler, tekke ve zâviyelerdeki sofralardan yararlanabilirdi. Ayrıca, ribâtlar bu yaşlı gâziler için birer huzur evi ve sosyal güvenlik merkeziydi. [Yeniçeri, 1977: 148].

Suflerin barındığı hângâh ve zâviyelerin, birer misafirhane hükmünde olup; yolcuların ve ziyaretçilerin barınması gibi vazifeler yüklendiğini daha önce belirtmiştik. Bu bakımdan zâviyeler yabancı ziyaretçilere daima açık bir haldeydi. Örneğin Kudüs şehrinde bulunduğu zikredilen bir hângâhın, hacıların konaklama yeri olduğu nakledilmektedir. İbn Batûta, Mekke'de bulunan ve misafirhane olarak kullanılan bir medreseden de bahsetmektedir. [Et-Tancî -İbn Batûta-, 1983: 105].

Ayrıca bu hângâh ve zâviyelerin içinde namaz kılmak için özellikle hazırlanmış bir yerde bulunmakta idi. Bu itibarla bir çeşit cami hüviyetinde olan zâviyeler, daha sonraki dönemlerde içinde Cuma namazı kılınacak şekilde bir düzenlemeye tabi olmuştur.

Örneğin, 653 yılında Ribât el-Afrum'a cuma ve bayram namazlarında okunacak hutbeye mahsus olarak, minber konulmuştur. El-Mu'ayyad de, hükümdar olmadan önce yapılan bir evi cami ve hângâha dönüştürmüştür. Bunun tam tersi olarak, suflere

ait olan bir bina ise camiye tevdi edilmiştir. VIII. asırdaki Şayhu camii içinde aynı olay gerçekleşmiştir. Baybars el-Bunduktari kendi hângâhına gömülmüştür ve genellikle hângâhlarda, gerek kurucusunun, gerek orada bulunmuş müttekî bir kimsenin mezarı bulunmaktadır. [Pedersen: 1964: 59].

Çoğu XII ve XIII. asırlar arasında kurulmuş olan bu yapılara verilen isimler, mimarî farklılıklar, önem ve ekonomik açıdan, hatta kullananlar açısından farklılıklar bulunsa bile değiştirilmemiştir. En önemli yapılar kurucusunun mezarını da içinde barındırırdı, hatta sonradan burayı ele geçiren kişinin tasavvufla ilgisi bulunmasa da bu gelenek bozulmazdı. Daha çok Mısır'da bulunan Memlûklüler döneminde yaygın olmakla beraber, bu tür yapıların listesi sonraki kaynaklarda da mevcuttur. Nitekim, Kahire şehrinde 23 hângâh, 12 ribât ve zâviye bulunmaktadır. [Rabbat, 1994: 505].

Unutulmaması gereken önemli bir ıstılah ise, tasavvufî bir eğitim yeri olarak incelediğimiz zâviyeler için kullanılan buk'a tabiridir. Medresenin küçüğü olarak niteleyebileceğimiz buk'alar, İslâm coğrafyasında gelişme göstermiştir. Araştırmalara göre aşağı dereceli, geliri muhtemelen 10 akçenin altındaki medreselere buk'a denilmektedir. Anadolu'da buralara mahalli kadının arzıyla müderris tayini yapılmaktadır. Büyük ihtimalle medrese ile sıbyan mektebi arasında eğitim yapan bir kuruluştur.

Osmanlı Anadolu'sunun bir taşra kasabası olan Rumkale'de iki adet buk'a bulunmaktadır. Osmanlı devletinin Birecik sancağına bağlı olan Rumkale'de bulunan bu iki buk'anın, Memlûklüler dönemine ait imar faaliyetleri arasında bulunduğu bilinmektedir. Bunlar, Medrese Buk'ayı ve Zemahiye Buk'ayıdır. İkisinin de Memlûklüler zamanında XIV. asırda yapıldığı tahmin edilmektedir. Her bireri 2880 akçe vakıf gelirine sahip olup, eğitim alanında hizmet vermişlerdir. [Yılmaz, 2003: 3].

Zâviye karşılığında kullanılan buk'a kelimesine, Niksar'da Dânişmentliler'den Melik Nizâmeddin Yağbasan'ın 552 (1157) tarihli vakfiyesinde bir "Buk'a-i Mübâreke" inşasından söz edilirken de rastlamaktayız. [İpşirli, 1992: 386].

Bu sebeple, tasavvufî fikir hareketleri, ribâtların gelişiminde büyük bir öneme haizdir. Naklettiğimiz bilgiler neticesinde, ribâtlar sosyal hayat içerisinde hângâh ve zâviye kelimeleri ile bütünleşmiştir. Bu müesseseler, askerî eğitimin önemini yitirmesi veya ikinci plâna düşmesi ile tamamen dinî bir karaktere bürünmüştür. Tasavvufî bir eğitim yeri haline gelen bu kurumlar, İslâm dininin fetihçi karakteri yanında ilmi olarak da gelişmesine katkıda bulunmuştur. Misafîrhane ve ziyaretgâh halini alması ise, müesseselerin dinî yapısından kaynaklanmaktadır. Kaynaklarda rastladığımız birçok rivayette, dönemin coğrafyacı ve seyyahlarının bu mekânları tanımak için gittiklerinde buralarda ki muttakîlere dinî sorular sorarak bu mekânları tanımaya çalıştıklarını gördük. Ziyaret ettikleri hângâh ve zâviyeler hakkında bu şekilde geniş bilgiler edinmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi edindiğimiz el-Makdisî, Tunus'ta bulunan Sûs Ribât'ı ve dervişler hakkında kıymetli bilgiler vermektedir:

“Sûs'a gittiğimde, Hadis konularında kendisine sorularımı yöneltebileceğim bir şeyhin mescidinin varlığından haberdar oldum. Tevafuk eseri, üzerinde Kıbrıs yününden bir cübbe ve yanımda Basralı bir genç vardı. Sufî cemaatinin yanına gittim ve beni sufi zannettiler. Bana kollarını açtılar ve hoş geldin diyerek hürmet ve izzet-i ikramda bulundular.” [Trimingham, 2003: 6].

Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi, ilk dönemlerde ribâtlarda bulunan mücahit-gâzilerin yerine sufi tarikatlarına bağlı dervişler bulunmaktadır. Bir şeyhin idaresinde bulunan bu dervişler, buldukları bölgenin ilim ve irfanı için çalışan gâziler halini almışlar ve İslâm coğrafyasında hızlı bir gelişme göstermişlerdir.

3. İSLÂM ÜLKELERİNDE RİBÂT

Ribâtlar, İslâm dünyasında ilk dönemlerden itibaren, savunmaya verilen önem sebebiyle inşâ edilmiştir. Ribâtlar, öncelikle şehirlerin göçebe ve çapulcu akınlarına karşı güvenliğinin sağlanması gibi konular nedeniyle, Emevîler dönemi başta olmak üzere inşâ edilmeye başlanmıştır. Emevîler döneminde yapılan fetihler neticesinde, Mağrib kıyıları ve Türkistan bölgelerinde ribâtların sayısı hızlı bir artış göstermiştir. Buna Abbâsî devletinin yapmış olduğu fetihleri de eklersek ribâtlar, bütün Mağrib sahili ve Mâveraünnehr'de de boy göstermeye başlamıştır.

Karahanlılar ve Gazneliler gibi ilk Müslüman Türk devletleri zamanında, ribâtların Türk topraklarında gelişimi İslâm dinînin gelişimi ile paralellik arz etmektedir. İbn Hâllikân'ın ifadeleri içinde Mâveraünnehr'de 10.000 ribât bulunduğunu daha önce aktarmıştık.

Selçuklu ve Anadolu Selçukluları döneminde ise, ribâtlar tamamen İslâmiyet'e giren Türklerin tasavvufî cereyanlar içinde ribâtları sahiplenmesi şeklinde gelişmiştir. Bu tasavvufî fikirler içerisinde bulunan ve Horasan erenleri diyebileceğimiz büyük Türk âlimleri, Anadolu'ya gelerek gerek, Anadolu'nun Türkleşmesinde gerekse Anadolu'nun İslâm dinîni tanımasında büyük bir vazife yüklenmişlerdir.

Unutulmaması gereken en önemli nokta ise, Anadolu'da inşâ edilen ribâtların tarihsel süreç içinde kervansarayların en güzel örnekleri olmalarıdır. Gerek Anadolu ticaretinin gelişmesinde gerekse Müslüman Türk misafirperverliğinin simgesi olmaları hasebiyle önemli bir görevi ifa etmişlerdir. II. Kılıçarslan döneminden başlayarak, Anadolu'da 96 adet kervansarayın yapıldığı kaynaklardan ulaştığımız bilgiler arasındadır. Denilebilir ki ribâtlar, kurum olarak kervansaray halini aldıktan sonra, Anadolu Selçukluları döneminde altın çağını yaşayan bir müessese halini almıştır.

Bu bölümde, İslâm ülkelerinde inşâ edilen ribâtlara geniş yer ayıracağız. Emevîler başta olmak üzere Abbâsîler, ilk Müslüman Türk devletleri (Karahanlılar ve

Gazneliler), Selçuklular ve Anadolu Selçukluları dönemlerinde yapılan ribâtlar hakkında bilgi vermeye gayret göstereceğiz.

3.1. Emevîler Dönemi

Emevîler dönemi ribâtlarını incelerken, öncelikle İslâm sanatının kuruluşu hakkında birkaç izâhta bulunmamız gerekmektedir. Bu dönemde İslâm sanatı, daha çok diğer kültürlerin sanatları ile etkileşim içine girmiştir. İslâm sanatı, bu yeni tarihsel gelişmenin verdiği acelecilik içerisinde hızlı bir yapılanma yaşamıştır. Kuruluş dönemini yaşayan bu sanatta tam bir devşirmeciliğin egemen olduğu gözlemlenmektedir.

Emevî devrinin sanatta ki iki ana kaynağı, Helenistik sanat ve Sasanî sanatıdır. Bu iki kaynaktan gelen unsurlar, birbiri içinde erimeden, bazen yan yana, bazen biri diğerine üstün gelerek gelişmişlerdir. Bu etkileşim özellikle Emevî saraylarında karşımıza çıkmaktadır. Emevî kasırları, buutları¹⁹ itibariyle Bizans kalelerinin ölçülerine uygundur. Fakat kulelerine bakılacak olursa, Sasanî kalelerinin kulelerine sıkı sıkıya bağlıdır. [Yetkin, 1954: 56].

Görüldüğü üzere Emevî sanatında Sasanî sanatının önemli izleri ile karşılaşılmaktadır. Özellikle kale duvarlarının Bizans'ta tezyinatsız olması buna önemli bir örnek teşkil etmektedir. Emevî döneminde yapılan sivil ve askerî mimarîde ise, duvarlar daha güçlü ve tezyinatlı inşâ edilmiştir. Bu özellik ise daha çok Sasanî sanatına hastır.

Yapısal özellikleri dışında Emevî halifeleri, yolcular için konaklama tesislerinin inşâ edilmesine de önem vermiştir. Ömer b. Abdülaziz halifeliği döneminde, Semerkant âmili Süleyman b. Ebî es-Sırrî'ye gönderdiği bir yazısında; validen, eyaletin her bir yanında hanlar yaptırmasını, yolcuların buralarda bir gün bir gece misafir edilmelerini, yemeklerinin verilmesini, hayvanlarına bakılmasını, memleketlerine gitmek için imkânları kalmamış olanlara yardım edilmesini, hasta olanlara iki gün iki gece

¹⁹ Buut kelimesi, sözlük anlamı olarak, boyut, uzunluk ve uzaklık anlamlarına gelmektedir.

bakılmasını emretmiştir. Böylece Emevîler döneminde ribâtların gelişmesi hızlanmış ve bu yapılar, askerî özellikleri yanında sosyal bir kurum olma özelliğini de taşımaya başlamıştır. [Koyuncu, 1996: 76].

Emevîler dönemi sanatı içinde ilk olarak inceleyeceğimiz yapılar, sivil mimarî örnekleri arasında bulunan yapılardır. Daha sonra askerî mimarî üzerinde de durulacaktır.

3.1.1. Kasru'l-Hayri'l-Garbî

Kasru'l Hayri'l Garbî, 728 yılında Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik zamanında yapılmıştır. İncelediğimiz kasr, Şamdan Palmyra'ya; Nazala'dan geçerek giden eski ticaret yolu ile Humus'tan Djof'a giden yolun kavşak noktasında inşâ edilmiştir. [Yetkin, 1954: 44].

Kasru'l Hayri'l Garbî, Palmira'nın altmış mil kuzey doğusunda ve Rusafe'nin kırk mil güneyinde çölde yapılmış bir saraydır. Burası Halep'ten Bağdat'a giden yolun durağı idi. Bundan dolayı Kasru'l-Hayr, XVIII. ve XIX. asrın başlarında seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir. [Koyuncu, 1997: 143].

Kasru'l Hayri'l Garbî'nin plânı aşağı yukarı kare şeklindedir. (Plân 1)²⁰ Doğu kenarı 71.45, kuzey kenarı 70.45, batı kenarı 73.05, güney kenarı da 71.05 metredir. Bu kasr hanı, hamamı, bahçesi ile bir bütün teşkil eder. Kasrda sura dayanan daireler, merkezi bir avlu üzerindedir. Avlunun dört tarafı revaklarla çevrilidir. Tuğladan olan yapı, taştan üst temellere dayanmaktadır. Sur diğer duvarlardan daha kalın olup, iki metre yüksekliğine kadar olan kısmı taştandır. Köşeler VI. Asırda inşâ edilmiş bir manastırdan kalma –Bizans kulesi denilen kuzey-batı köşesi müstesna yuvarlak kulelerle takviye edilmiş, kenarları da yarım daire kulelerle süslenmiştir. Bu yarım daire kulelerden ikisi 16 metre yükseklikte olan cephededir kapının sağında ve solunda yer almıştır. Diğer üç kenarında da birer tane bulunmaktadır. Kasrın doğu kenarının ortasında tek bir kapısı vardır. [Yetkin, 1954: 44].

²⁰ Plânlar, "Ek 1 Plânlar" sayfasında verilmiştir.

Sarayın civarında bu gün mevcut olan köyün vaktiyle oldukça kalabalık bir şehir olması ve bu havalinin Akdeniz-Bağdat ticaret yolu üzerinde bulunması, sosyal yapılanma için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Eski muharrirler, bu sarayla beraber civardaki Rusafe'den bahsederken iki saray (Kasreyn) diyorlardı. [Koyuncu, 1997: 144].

Araştırmalardan edindiğimiz bilgilere dayanarak Emevîler dönemine ait olan bu kasrın plânı ve yapısal özellikleri bakımından ribât mahiyetinde yapıldığı kanaatindeyiz. Akdeniz-Bağdat ticaret yolu üzerinde kurulması ve daha sonraki dönemlerde şehirleşme üzerinde etkin rol oynamış olması fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Kasru'l Hayri'l Garbî, ilk dönemlerde bu amaç için kullanılmamış olsa da, zaman içerisinde farklı sosyal vazifeleri yüklenmiş olabileceği de düşünülmektedir.

3.1.2. Diğer Mimarî Faaliyetler

Emevîler döneminde inşâ edilen diğer kasırlara bakıldığında ribâtın mimarî yapısı ile ilgili kayda değer bağlantılar kuramadık. Bununla beraber, bu döneme ait diğer kasırlardan da kısaca bahsetmek istiyoruz.

İlk olarak, Lût gölünün kuzey ucunun tam doğusunda çölde bulunan hamamlı küçük Emevî kasrıdır. Kusayr-ı Amrâ adını daha sonradan alan bu kasr, Halîfe Velid b. Abdülmelik zamanında yapılmıştır. 25x50 ebadında oldukça geniş bir sur ile çevrilmiştir. Surun içinde odalar, mahzenler ve ahırlar vardır. Biraz ötede oldukça iyi bir halde duran ve şimdiye kadar etraflı olarak incelenmiş bulunan bir yapı göze çarpar. Bu yapı eski Roma hamamlarına çok benzeyen ve İslâm hamamlarının menşeyini teşkil eden bir hamamdır. [Yetkin, 1954: 40, Koyuncu, 1997: 125].

Diğer kasr ise, halîfe Velid b. Yezid b. Abdülmelik zamanında yapılan Mışatta kasrıdır. Ürdün nehrinin doğusunda, Şam'ın takriben 200 km. güneyinde yapılan bu kasrın, inşâ tarihi hakkında ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Hatta İslâm öncesi dönemlere ait olduğu düşünülmektedir. Ancak, kasrın içinde namaz kılmak için

mihrabı bulunan bir salonun bulunması, soruna büyük ölçüde çözüm getirmektedir. Sağında ve solunda birer kulesi bulunan kasrın, cümle kapısı güney duvarının ortasındadır. Sekizgen şeklinde bulunan bu kulelerin yarısı duvar içinde kaybolduğu için yalnız bir köşesi görülmektedir. Yarı yuvarlak kulelerin desteklediği 1.70 m. kalınlığındaki taştan sur, kenarı 145 m. olan bir kare teşkil etmektedir. [Yetkin, 1954: 48, Koyuncu, 1997: 148-149].

İncelediğimiz bu iki kasrın da yapısal özelliklerinden bazıları ribât mimarîsi ile ilişkilidir. Ancak, kesin bir ifadeden uzak olduğu anlaşılmaktadır. Kasırların cümle (giriş) kapılarının tek oluşu, yarım kulelerle çevrili, kare şeklinde inşâ edilmiş olması ve surlarla tahkim edilmiş olması ribâtlarla bağdaştırılmaktan çok, bu özelliklerin İslâm sanatının kuruluşuna has özellikler olduğu düşünülebilir.

Son olarak Emevîler dönemi ribâtları içinde pek fazla bilgiye ulaşamasak ta, Horasan bölgesi ribâtlarından bahsedeceğiz:

Halîfe Hişam b. Abdümelik döneminde Horasan valisi bulunan Esed b. Abdullah el-Kasr, Türklere karşı başarısız olan Emevî valilerinden biridir.(724) Türklere yaptığı muharebelerin mağlubiyetle sonuçlanması üzerine, yerine vali olarak Eşres b. Abdullah es-Sülemi tayin edilmiştir. Eşres, Aşağı Türkistan'da ribâtları ilk kuran Emevî valisi olarak bilinmektedir. Daha ziyade sınır boylarını müdafaa eden gönüllü mücahit gâzilerin (hafif süvari birlikleri) barındıkları yerler olan bu ribâtlar, Orta Asya da kısa sürede gelişmiş ve İslâm düşüncesine has hayır müesseseleri halini almıştır. [Kitapçı, 1988: 227-228].

Eşres'in valiliği sırasında kurulmaya başlanan Horasan ribâtları hakkında daha geniş bilgilere ulaşamıyoruz. Bu döneme ait bilgilere rastlanan İslâm coğrafyacılarında da, sadece geçtikleri bölgedeki ribâtların isimleri hakkında bilgi edinmekteyiz.²¹

Ayrıca belirtmek isteriz ki, S.K. Yetkin, Sûs ribâtı hakkındaki bilgileri Emevîler dönemi askerî yapıları içerisinde vermiştir. Ancak biz, yapıldığı dönem itibarıyla

²¹ Geniş bilgi için bknz; Barthold, 1981, Şeşen, 1998.

Tunus'ta bulunan Sûs ve Manastır ribâtlarını, Abbâsîler dönemi içinde incelemeyi uygun buluyoruz.

3.2. Abbâsîler Dönemi

Emevî devletinin nihayeti ile İslâm dünyasının başına geçen Abbâsîler, fetih hareketlerine durmaksızın devam etmiştir. Emevîler döneminde, Kuzey Afrika'nın fethinin tamamlanması ve Abbâsîlerin hoşgörülü siyaseti ile Horasan bölgesinde gelişme gösteren İslâmiyet, bütün siyasî ve sosyal yapısıyla bu bölgelerde gelişme göstermiştir. Bu sebeple, Abbâsîler dönemi ribâtlarını Mağrib ve Horasan ribâtları olarak iki bölümde ele almayı uygun bulduk.

3.2.1. Mağrib Ribâtları

Bu ribâtları incelerken, Manastır ve Sûs ribâtları hakkında daha tafsilatlı bilgiler vermeye çalışacağız. Ayrıca, sadece isimlerine ulaşabildiğimiz ve Abbâsîler döneminde yapılmasalar da Kuzey Afrika'daki diğer Müslüman devletler tarafından inşa edilen ribâtları, diğer mağrib ribâtları başlığı altında inceleyeceğiz.

3.2.1.1. Manastır (Monastir) Ribâtı

Abbâsî halifesi Harun el- Reşid'in Afrika valisi Harsama b. Ayan zamanında inşa edilen Manastır ribâtı, garb İslâm aleminde büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Günümüzde Tunus'un sınırları içinde bulunan Manastır ribâtı, adını bölgedeki Bizanslılardan veya latince konuşan, henüz Hıristiyan olmayan veya Müslümanlığa yeni geçen Berberîler tarafından verilmiş olduğu düşünülmektedir. Burada ribâtların askerî olduğu kadar, dinî karakterinin etkili olduğu düşünülebilir. Çünkü önceki bölümlerde incelediğimiz gibi, ribâtın Hıristiyan manastırları ile kıyaslandığını belirtmiştik.

Manastır ribâtı, muazzam bir dış mahalleye sahip olup, bir kale görünümündedir. (Resim 1)²². Bu dış mahalle içinde müteaddit katlı kuleler ihtivâ eden bir hisar bulunmaktadır. Bu hisarın güneyinde geniş bir avlu ve “Kıbab” camî denilen müteaddit kubbeler vardır. Bu camînin etrafına kendilerini dine hasretmek isteyen kadınlar yerleşirdi. Burada sözü geçen kalenin (Tunus şehrinde Medine) olarak anılan şehrin ilk nüvesini teşkil ettiğini düşünebiliriz. [Marçais, 1964: 275].

Daha sonraki devirlerde Manastır, önemli bir tarihi rol oynayamamış bulunmakla beraber, şehir ve ribât, Tunus’taki belirli sülaleler tarafından, özel bir ihtimama tabî olmuştur. [a.g.e., s. 275].

Manastır ribâtı’nın askerî karakteri yanında, dinî karakterine bağlı olarak tekke diye anıldığını da görmekteyiz. Bu dönemlerde ayrıca, tekke (ribât) ve civarı mübarek bir yer sayılmaktadır. Ribâtın yanı başında bulunan büyük camii ve küçük Sayyida camiinin inşâ tarihi olarak 1000 seneleri gösterilebilir. Bu camilerin mihrapları çok dikkat çekici bir intikal üslubu arz etmektedir. Türbesi Sayyida camiine ad vermiş olan hatunun Kayravan’daki Zirî hanedanına mensup ve belki de 411/1020’de vefat eden el-Mu’izz’in büyük annesi olması muhtemeldir. Manastır bilhassa Hilâlî istilasından (XI. asrın ortası) sonra, Sanhaca sülalesinin defin yeri olmuştur. [a.g.e., s. 275].

Manastır günümüzde güzel bir Arap kasabasıdır. Blad, ribâtın şark kısmını işgal eder; şimdi yıkılmış olan bir duvar ile ayrılmış bulunan geri kalan kısım garba doğru uzanır ve şehri kuşatan sur boyunca, kuzeyde 3, batıda 1 ve güneyde 3 kapı bulunur. Birinin içinde acayip mağaralar kazılmış bulunan 3 adacık, gemilerin demirlediği limanı muhafaza etmektedir.

Edindiğimiz bilgilere göre, Manastır ribâtı, ribât kurumunun özelliklerine sahip bulunmaktadır. Askerî ve dinî açıdan ribâtlara uygun yapısal özellikler göstermesi buna kanıt olarak gösterilebilir. Ayrıca ribâtın, daha sonraki dönemlerde şehirleşmenin nüvesini teşkil etmesi de diğer önemli noktadır.

²² Resimler, “Ek 2 Resimler” sayfasında verilmiştir.

3.2.1.2. Sûs (Sousse) Ribâtı

Sûs ribâtı, Abbâsîler döneminde Aglebîler tarafından 206/821'de inşâ edilmiştir. Mağrib ribâtlarının sayı bakımından en yüksek noktaya ulaştığı dönem olarak, Aglebîler dönemi gösterilebilir. Manastır ribâtı'ndan 25 yıl sonra inşâ edilen Sûs ribâtı, Manastır ribâtı'na kıyasla daha önemli bir konuma gelmiştir. Örneğin; Sicilya'yı fetheden İslâm ordusu, bu ribâttan yola çıkmıştır.

Mimarî açıdan Sûs ribâtı, dikdörtgen şeklinde olup, köşeleri ile genlerinin ortasında kuleler bulunan yüksek ve kalın bir duvarla çevrilidir. (Resim 2-3-4). Duvar ve çıkıntıların yukarı kısımları, kornişi teşkil eden tezyini kemerlerle süslüdür. Kulelerden altısı yuvarlaktır. Güney-Doğu köşesinde, kare şeklinde bir çıkıntı, yüksekliği 15 metreyi aşan ve küçük bir kubbe ile nihayet bulan üstüvâni bir minare taşımaktadır. Bu minare aynı zamanda işaret kulesi vazifesini görmektedir. [Yetkin, 1954: 55].

Kapıdan girilince her iki tarafında yivli sütunlar bulunan bir dehlizden geçilerek geniş bir merdivenle, her kenarı 20 m. olan alçak bir avluya inilir. Kemerleri dört köşe kalın ayaklara dayanan revaklar, avluyu kuşatmakta ve hücreler bu revaklara açılmaktadır. Bu revakların bazıları manastır tonozu, bazıları da beşik tonozlarla kapalıdır. Avludan, iki merdivenle birinci kata çıkılır. Bu katta penceresiz, beşik tonozlu hücreler, gusül ve abdest almaya mahsus yerler bulunmaktadır. Bunlarda, revakın üstünü teşkil eden taraçalara açılırlar ve avluyu üç yönden kuşatırlar. Kapının bulunduğu güney cephesinde, binanın dinî karakterini gösteren on bir nefli ve iki kemer gözlü mescit bulunmaktadır. Duvarın kalınlığında oyulmuş olan mihrabın yeri dışarıdan tromplu bir kubbe ile belli olmaktadır. Aynı zamanda kalenin duvarı olan kible duvarı, mazgal delikleriyle mücehhezdir. Hiçbir özellik, ribâtın muhtelit karakterini, orada oturanların aynı zamanda dinî ve askerî hayatını bu kadar kesin şekilde gösteremez. [a.g.e., s. 55].

Sûs ribâtı, Manastır ribâtına kıyasla yapısal bakımdan bozulmamıştır. Bu bakımdan müessesenin en eski özelliklerine sahip bulunmaktadır. Sûs ribâtı, bizi bu müessesenin henüz cihat özelliği taşıdığı ve bu hudut karakollarının İslâm ülkesinin en uzak

noktalarına askerî nakil bakımından mühim bir rol oynadığı kahramanlık dönemlerine götürmektedir. [Marçais, 1961: 735].

Günümüzde Tunus sınırları içinde bulunan Sûs ribâtı, ribât müessesesinin en güzel örnekleri arasında bulunmaktadır. Ribâtın mimarî özellikleri bakımından, hala canlı bir örnek olması İslâm mimarîsindeki yerini almasını sağlamıştır. Sahip olduğu tüm özellikler, bize ribâtlar hakkında geniş bilgi edinmemize yardımcı olmuştur. Dikkatimizi çeken diğer bir husus ise, Horasan ve Mâveraünnehr bölgesinde inşa edilen ribâtların, mimarî özellikleri hakkında bu kadar geniş bilgiye tesadüf edilmemesine karşın, Sûs'un yapıldığı dönemdeki halini tamamen resmediyor olmasıdır. Bu durum hakkında, Şark İslâm âleminde gerçekleşen istîlâların verdiği zararlar ve yapısal özelliklerinin sağlam olmayışını sebep olarak gösterilebilir.

3.2.1.3. Diğer Mağrib Ribâtları

Bu bölümde, Abbâsîler dönemine ait olmamakla birlikte, bilgi edinebildiğimiz diğer Mağrib ribâtları hakkında da bilgi vermeye çalışacağız:

İlk olarak, Murâbitlar devletinin kuruluşunda önemli bir rol oynayan ribâtın bahsedeceğimiz. Aşağı Senegal'in bir adasında kurulan bu ribât, Lamtûna Berberîlerinin büyük bir devletine esas olmuş ve Murâbitlar (el-Murâbitûn) adını alarak tarihteki yerini almıştır.

Lamtûna boyunun reisi olan Yahya b. İbrahim, hac dönüşü uğradığı Kayravan'da fakîh Ebu İmran el-Fasî ile görüşmüştür. Kayravan'da bulunan bu fakîh, İslâm kaidelerini öğretmesi için, Ebu Muhammed Abdullah b. Yasin el-Cazûli'yi Yahya b. İbrahim'in yanına vermiştir. [Altundağ, 1964:581].

Abdullah b. Yasin, bu kabileler içerisinde büyük bir gayretle İslâmiyet'i ve kaidelerini anlattı. Fakat önceleri halkın şiddetli mukavemeti ile karşılaştığından, beraberinde Lamtûna kabilesi reislerinden Yahya b. Ömer ve kardeşi Ebu Bekir b. Ömer olduğu

halde, Nijer nehri üzerinde bulunan bir adaya iltica etti. Burada “Ribât” adını verdiği bir inzivâgâh kurmak mecburiyetinde kaldı. Ribât, kısa sürede mübarek bir yer olma özelliğine kavuştu. Özellikle Lamtûna kabilesinden toplanan, İbn Yasin’e fevkalade sadık 1.000 kadar mürit, aşırı derecede dinî bir hamaset aşılama suretiyle, çok cesur ve tutucu bir muharip derviş zümresi halinde yetiştirildi ve bunlara el-Murâbitûn adı verildi. [a.g.e., s. 581].

Murâbitlar devletinin kurulmasında bu kadar önemli bir yeri olan bu ribâtın, yapısal özellikleri hakkında kayda değer bilgilere ulaşamadık. Ancak, ribâtın kuruluşunda askerî ve dinî bir yapıya sahip olduğu gözlenmektedir.

Mağrib ribâtları arasında önemini yitirmeyen diğer ribâtlar ise, Murâbitlar devletinin akabinde kurulan Muvahhidler devleti zamanında inşâ edilmiştir. Bunlardan ilki, sadece ismine ulaşabildiğimiz Tâza Ribâtı olup, Abd el-Mümin tarafından Murâbitlara karşı girişilen muharebeler zamanında inşâ edilmiştir. (528/1138) [Marçais, 1961: 735].

Muvahhidler döneminde yapılan ikinci ribât ise, günümüzde Fas’ın başkenti olan Rabat şehrine adını veren Ribât el-Feth’dir. Abd el-Mümin, İspanya’ya gönderilecek ordu için yaptığı hazırlıklar sırasında, Ribât el-Feth’in bugünkü yerini askerî yığınakların yapılacağı yer olarak belirledi ve ordugâhın kurulmasına hız verdi. (558/1163) Ordugâhın inşâsı el-Mansûr döneminde devam etti ve 1195 yılında Kastilya Kralına karşı Alarcos’ta kazanılan savaşın sonucunda buraya Ribât el-Feth adı verildi.

Ribât, taşlı harçtan bir sur ile çevrilmiş olup, köşelerine murabbâ şekilli kuleler yapılmıştır. Böylece deniz kıyısı ile nehrin geçtiği yerler dahil, 450 hektarlık bir alan kaplanmıştır. Duvarın büyük bir kısmı hala mevcut olup, uzunluğu 5.5 km. kadardır. Birisi bugün “Bab el-Ruvah” diye bilinen, diğeri de “Oudaya” kasabasına geçiş yeri olan iki muazzam kapı bu devirde yapılmıştır. [E. Levi-Provençal, 1964: 587].

Daha sonraki dönemlerde Ribât el-Feth, kuruluşunda yüklendiği ordugâh olma vazifesini fetih hareketlerinin yavaşlaması ile terk etmiş ve şehirleşmenin temellerini oluşturarak bugünkü Rabat şehrinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. İspanya ile yapılan ticarî faaliyetler sırasında da buradaki ribât, günümüzde olduğu gibi etkin bir görevi ifâ etmiştir.

3.2.2. Horasan ve Mâveraünnehr Ribâtları

Abbâsîler döneminde İslâm ordularının şarktaki fetihleri neticesinde, Mezopotamya, İran, Mâveraünnehr sahalarını elde etmişler ve daha sonraki dönemlerde bu bölgeleri ellerinde tutmak için büyük bir çaba sarf etmek zorunda kalmışlardır. VIII. asırdan sonra, Çin'in Mâveraünnehr işlerine karışamayacak bir vaziyette bulunduğunu biliyoruz. Bununla beraber Sâsânî imparatorluğunun ortadan kalkması sonucunda, Bizans İmparatorluğu dışında, Abbasîlere karşı koyabilecek büyük bir siyasî kuvvet de kalmamıştır.

Bu dönemde İslâmiyet dairesi içine yeni girmiş, Müslümanlığı ya sathi bir şekilde kabul etmiş, yada henüz etmemiş olan İran ve Mâveraünnehr sahalarında iç müdafaa tertibatına lüzum vardı; stratejik ve iktisadî ehemmiyeti olan ticaret yollarını korumak, İslâm sahası dışındaki steplerden gelebilecek çapulcu akınlarını önlemek için müstahkem mevkiilerin inşâsına önem verilmiştir. [Köprülü, 1942: 270].

Mâveraünnehr bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Merv ve Semerkant'ta, daha VIII. asırda ribâtların yapıldığını bildiğimiz gibi, yine bu asırda Abbâsî devletinin Horasan ve Mâveraünnehr'de ribâtlar²³ inşâsına büyük ehemmiyet verdiği görülmektedir. Özellikle Horasan valisi olan Fazl b. Yahya'nın²⁴ mescidler ve ribâtlar yaptırmakla şöhret kazandığı da bilinmektedir. [a.g.e., s.271].

²³ Geniş bilgi için bkz., [Barthold, 1981].

²⁴ Geniş bilgi için bkz., [Barthold, 1981: 139,259,260,261,270].

Hallife Harun el-Reşid döneminde de sınırlarda mühim müdafaa teşkilatı vücuda getirdiğini Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâme adlı eserinden öğrenmekteyiz. [Nizâmü'l-Mülk, 1982: 102].

VIII. asırdan başlayarak, IX.-X. asırlarda İran ve Mâveraünnehr'de bir takım yerli sülalelerin hakimiyeti başladıktan sonra ribâtların eskisinden daha hızlı suretle arttığı görülmektedir. Mesela Mukaddesî, Âbîverd,²⁵ Nesâ, Serahs ribâtlarından bahsettiği gibi, İstahrî de Gûr hududundaki Ribât-Karvân'ı zikretmektedir. Bilhassa Sem'ânî Nahşeb karyelerinden Kâsen'de (219 Hicri) de bir ribât yapıldığını bildiriyor. Yine aynı müellif, Tâhirîler'den Abdullah b. Tâhir'in Horasan sınırında Şehristane'de bir ribât yaptırdığını zikrediyor. Son olarak Tarih-i Sîstân'da Saffârî hükümdarı Amr b. el-Leyth'in yaptığı dinî hizmetlerden bahsedilirken, beş yüz tane Cuma namazı kılınan cami ve bir tane ribât yaptırdığı zikredilir. [Köprülü, 1942: 271].

Ayrıca, Cürcân bölgesinde, çöllerin kıyısında Sultan tarafından suru tahrip edilmiş bir ribâttan da bahsedilir. [Şeşen, 1998: 174].

Adı geçen bu ribâtın, Tâhirîler'den Abdullah b. Tâhir'in yaptırdığı ribât olabileceğini düşünüyoruz. Çünkü, kaynaklarda Şehristan Cürcân'ın merkezi olarak geçmektedir.²⁶

VIII. asrın ortalarından evvel, özellikle sınır boylarında ribâtların çoğalmış olduğunu görüyoruz. Bozkır bölgelerine sınır olan büyük merkezlerde, göçebe Türk kabilelerinin hücumlarına engel olmak için birçok ribât yapılmıştır.

Buhârâ civarındaki Nûr kasabasında birçok ribât vardı ki, bu ribâtların içinde ilk İslâm ordularıyla gelen ve tabiîn tabakasına mensup olan birçok mücahitlerin kabirlerine tesadüf edilmektedir. Buhâra ve Sogd yolunda büyük ve zengin bir ticaret merkezi olan ve göçebe akınlarına mâruz bulunan Baykent şehrinde, daha (240/854-55) yılından

²⁵ R. Şeşen, İbn Fazlân seyahatnamesi çevirisinde, bu ribâtın ismini Âfirebr olarak vermiştir. Aynı zamanda bu ribât, Ribât-ı Tâhir b. Ali ve Tahiriyye olarak da bilinir. Burası Harezmi sınırının başlangıcıdır. [Şeşen, 1995: 26].

²⁶ El-Makdisî'de bu ribâtı, Cürcân ve Şehristan'ı anlatırken zikretmektedir. [Şeşen, 1998: 174].

evvel 1.000'den fazla yani Buhârâ köylerinin sayısınınca ribât bulunduğu rivayet edilir; her köy burada kendine mahsus birer ribât yaptırmıştır. Bu ribâtlardan her birinde oturan gâzilerin maişeti mensup olduğu köy tarafından temin edilmektedir. [Köprülü, 1942: 271].

El-Mukadisî (veya Makdisî)'nin bazılarını harap bir halde görmüş olduğu bu bine yakın ribâtların, bütün Baykent şehri gibi, az zamanda harap olduğunu, XII. Asırda burayı gezen Sem'ânî'nin ifadesinden öğreniyoruz: O bu şehir harabelerinde yalnız bazı Türkmenlere tesadüf etmiş ve burada evvelce üç bine yakın ribât bulunduğunu işitmiş ve harabelerini görmüştür. [a.g.e., s.271].

Horasan ve Mâveraünnehr ribâtları hakkında daha detaylı bilgiye ulaşamamızın nedeni; bu ribâtların harap bir halde olmalarından ve mimarî özelliklerini kaybetmelerinden kaynaklanmaktadır.²⁷

3.3. Karahanlılar Dönemi

İslâm fetihlerinin Türk ülkelerine ulaşması ve Türklerin İslâmiyet'e girmeleriyle birlikte yoğun bir etkileşim meydana gelmiştir. İslâmiyet kökenli askerî bir ehemmiyet taşıyan ribâtların, Türk ülkelerinde kervansaray haline dönüştüğü düşünülebilir. Karahanlılar döneminde Türkistan'a gelen İslâm birlikleri, etrafı duvarlarla muhafaza altına alınmış olan küçük alanlı şehircikler durumundaki şato tipi yerleşme yerleri, yeni fatihlerin askerî ihtiyaçlar için kullanacağı mekânlar halini almıştır. Bununla beraber bu askerî tarz ribâtların, zamanla hângâh ve özellikle kervansaray halini alması da bir nevi kolaylaşmış oluyordu.

Türkistan'da mevcut olan feodal sistem icâbı, şato tipi yerleşmeler, iskâna müsait alanlarda ve yol çevrelerinde teşekkül etmiş olduğuna ve savunmaya müsait tarzda inşa edilmiş bulduklarına göre, Arapların ribâttan anladıkları askerî görüşe, bir bakıma

²⁷ Bu bölge ribâtlarının adları ve buldukları yerler hakkında daha geniş bilgi için bkz., [Barthold, 1981, Şeşen, 1998].

uygun düşer halleriyle buralara önce ribât gözüyle bakılmış ve bir kısmından bu amaçla faydalanılmış olması mümkündür. [Cezar, 1977: 175-176].

Ayrıca, Türkistan'da bu kadar çok ribâtın inşâ edilmesi, hângâh ve zâviyelere önem verilmesi, Budist Türk toplumlarında bu tip hayır müesseselerinin eskiliği ve Türk toplumlarının bu gibi hayır kurumları için hazırlıklı olduğunun bir ifadesidir. [a.g.e., s.177].

3.3.1. Manakeldi Kervansarayı

Karahanlılar döneminde kervansaray denildiğinde ilk akla gelen Ribât-Melik olmasına karşın, Manakeldi kervansarayı İslâm öncesi dönemden kalması itibariyle daha eskidir. İslâm fethiyle birlikte yeni kimliğine bürünmüş ve ilk önce Arap ribâtına, daha sonrada kervansaray halini almıştır.

Manakeldi kervansarayı, Fergana bölgesindeki sıra dağların doğu eteğinde, Fergana'dan Tiyan-Şan'a giden eski ticaret yolu üzerindedir. O bölge halkının söylediğine göre, bu bina, Şirdfak-Bek'in çok sevdiği küçük kızı Manakeldi adına yapılmıştır. Binanın ait olduğu dönem hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sanat tarihçisi Kojemeko ise; binada yer alan inşâat tekniği, mimarî üslup ve formlar ile sair noktaları göz önünde bulundurarak, binanın Karahanlılar dönemine (XI.-XII. yy.) ait olduğunu söylemektedir. [a.g.e., s.185].

Bu kervansarayda da savunma ve kervan ticaretini müdafaa etme amacı yapısal özelliklerinden anlaşılmaktadır. Bu tür yapıların kervan yolları üzerinde yapıldığını daha önce belirtmiştik. Manakeldi kervansarayı da Orta Asya'nın en önemli ticaret yolu üzerinde inşâ edilmiştir. (Resim 5).

Kırgızistan bölgesinin en ilginç eserlerinden biri olan Manakeldi kervansarayı pahsa ve kerpiçten yapılmıştır. Kervansaray 64x64 m. boyutun da bir karedir. (Plân 2). Ortada hayvanlar için kullanılan 25x25 boyutunda avlusu vardır. Binanın genel kompozisyonu

ve teşkilatı, kapalı ve merkezi bir düzenin egemenliğinin güçlü işaretlerini vermektedir. Kuzeye bakan cephe duvarında; dikey vaziyette gofralar (gaufre) sıralanır. Yarım silindir şeklinde sütûnvari bir duvar düzeni mevcuttur. Yarım silindir sıraları, binaya ihtişam ve dekoratif bir görünüm kazandırdığı gibi, yarım silindirlerin üstlerinde iki tanesini birbirine bağlar vaziyetteki iç içe sivri kemerli girintilerde cephe güzelliğini takviye eder. Aynı duvar düzeni Ribât-Melik ve Daya Hatun kervansaraylarında da görülür. [a.g.e., s.186].

Kervansarayın girişe müteakip sağda ve solda birkaç odası muhafızlar için ayrılmıştır. Yağmurlu ve karlı havalarda, açık avlunun dört tarafını çevreleyen üstü kapalı yerlere kervancıların hayvanları alınabilirdi. Burada; mal depolamak, misafir, oturmak, yemek pişirmek için odalar mevcuttu. Büyük bir oda ibadet yeri olarak ayrılmıştı. Odaların bir kısmı 3,5x3,5 diğerleri 3,5x5 m. boyutlarındadır. [a.g.e., s.188].

Görüldüğü gibi, kervansaray plânlarında dışa kapalı, ortada avlulu merkezi plân sistemi esas alınmıştır. Dışa kapalılığı gerektiren nokta ise, savunmaya yönelik bir çalışmanın sonucu olup, ribât mimarîsinde önemli bir yer tutmaktadır. İslâm ülkeleri içinde büyük merkezlerden uzak noktalarda kurulan ribâtlar, müstahkem mevki olma görevini bıraktıktan sonra bile medeniyetin gelişmesine bağlı olarak savunma konusunda sürekli teyakkuzda bulunmuşlardır. Ticarî faaliyetler için ne kadar büyük özen gösterildiği, binanın mimarî yapısından kolayca anlaşılakta olup, kervansaray vazifesi gören bu tip ribâtlar, güvenlik ve yolcuların rahatı gibi amaçlar gütmüşlerdir. Böylece, kervansarayların yapımı ile birlikte, ticarî hayatın canlanması da beraberinde gelmiştir.

3.3.2. Ribât-ı Melik

Karahanlılar dönemine ait kervansaraylar arasında en çok dikkati çeken Ribât-ı Melik kervansarayıdır. Batı Karahanlı hükümdarı Nasr b. İbrahim,²⁸ (1068-1080) yılları

²⁸ Nasır b. İbrahim, Alp Arslan'ın kızı ile evli olup, 1068-1080 yılları arasında Karahanlı devletinin hükümdarlığını yapmıştır.

arasında iki kervansaray yaptırmıştır. Bunlardan biri 1078/9'da yaptırdığı Ribât-Melik, öteki ise Semerkant'tan Hocend'e giden yol üzerindeki Ak-Kütel mevkiinde idi. Ancak, ikinci kervansaray günümüze kadar ulaşamadığı için hakkında bilgi sahibi olunamamıştır. [Barthold, 1981: 392,393,643, Merçil, 1985: 32-33].

Ribât-ı Melik kervansarayı izlerine göre 86x86 m. boyutlarında kare şeklindedir. Yalnız portali ile cephe duvarı ayakta kalmış, duvarlar tamamıyla kerpiçten yapılmış ve üzeri tuğla kaplanmıştır. Köşelerde yuvarlak takviye kuleleri vardır. Duvar cephesi tuğladan, iri yarım silindir biçiminde pâyelerle düzenlenmiş, bunlar üstte kırık sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Merv bölgesi için karakteristik olan ve kalelerde bu mimarî burada kervansaraya tatbik edilmiştir. [Aslanapa, 1993a: 70].

Ribât-ı Melik kervansarayının güzel olduğu kadar, haşmetli bir görüntüye sahip bir portali vardır. (Resim 6). Sadece Türk mimarisinde değil İslâm mimarisinde de dikkate değer en eski portallerdendir. Cephe duvarından ileri fırlayıp yukarı taşan portal bugünkü durumu ile 15 m. yüksekliktedir. Üstü duvar seviyesinden 3 m. daha yukarıda kalmaktadır. (Resim 7). Kervansaray kalıntısı üzerinde yapılan incelemede binanın sonradan tamir geçirdiği ve tamirlerin çirkinleştirmeye yol açtığı anlaşılmaktadır. [Cezar, 1977: 190].

Edindiğimiz bilgilere göre, kervansarayın etrafında bir hisar duvarı mevcuttu. Saraya benzeyen bir bina ile birlikte kervansaray bu hisarın içinde kalmaktaydı. Hisarın savunma amaçlı yapıldığı kesin olmakla birlikte, kervansarayın Buhârâ ve Semenkant arasında bulunan çöle benzer alanda inşâ edilmiş olması bu konuda önemli bir izâhtır. Köşe kulesinin yüksek tutulmasındaki amaç hisardan ötelere rahatça gözetlemek içindir. [a.g.e., s.190].

Kervansaray olarak ele aldığımız Ribât-ı Melik yerleşim alanının coğrafi şartları göz önüne alındığında, savunmaya ihtiyaç duyulan bir konaklama yeri olmuştur. İnşâ edilen bu binalar sayesinde Karahanlılar, Orta Asya ticareti üzerinde etkili bir rol oynamıştır.

3.3.3. Daya (Day) Hatun Kervansarayı

Daya hatun kervansarayı, Amuderya kıyısında Amul'dan Harezmi'ye giden eski yol üzerinde bulunmaktadır. Kervansaray köşelerde ve yanlardaki masif ve boş kulelerle dört eyvanlı kare bir plân gösterir. Kuzeybatı köşesinde ve batı eyvanının arkasındaki iki odanın plânı Ribât-ı Şerif'teki mekânların aynıdır. [Aslanapa, 1990: 34-35].

Daya (veya Day) Hatun kervansarayına plân itibarıyla Mâveraünnehr ve Horasan civarında bulunan kervansaraylar içinde en çok Manakeldi kervansarayı benzemektedir. Plândaki bu fazla benzerlik zaman yönünden onunla yakılığa işaret olabileceği gibi, yaptırınlar yönünden de kaynak birliğine işaret olabilir. Yaptırın ve yapıldığı dönem hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak, Rus sanat tarihçilerinden Pugaçenkova; XI.-XII. asra ait olduğunu belirtmektedir.

Kare plânda bir yapı olan Daya Hatun kervansarayının köşelerinde yuvarlak kuleler vardır. (Plân 3). Bu kulelerin üçünün içi boş, birinin doludur. Portalin bulunduğu cephe duvarında portalin iki yanında 4'er tane köşeli çıkıntı vardır. Bunlar Manakeldi ve Ribât-ı Melik duvarlarındaki yarım sütunlar gibi cepheye dekoratif bir görünüm kazandırmaktadır. [Cezar, 1977: 192]. (Resim 8).

Daha önce, Tâhirîler tarafından İslâm fetihleri sırasında yapılmış olduğunu belirttiğimiz Tâhiriye ribâtı yerine yapılan Daya Hatun ribâtı, askerî önemini kaybeden bir ribâtın yerine inşâ edilen daha teşkilatlı bir kervansaray hükmündedir. Daya Hatun ribâtı yapılırken Tâhiriye ribâtına ait kerpiç duvarlar yıkılmıştır. Böylece daha sağlam ve yeni bir teknikle tuğladan yapılan kervansaray Karahanlıların son dönem eserleri arasında bulunmaktadır. Yapısal özellikleri ve coğrafi önemi bakımından Rus sanat tarihçisi Pugaçenkova, Türkistan ve Horasan'da bulunan kervansaraylar arasında en çok Daya Hatun üzerinde durmuştur. Son olarak Pugaçenkova, XII. asrın başlarına ait bir eser olduğunu söylediği Daya Hatun kervansarayının, bir saray adamının nezaretinde Sulatan Sancar'ın emriyle yaptırılmış olabileceği ihtimalini öne sürmüştür. [a.g.e., s.193-194].

3.3.4. Akça Kale Kervansarayı

Merv-Amul yolunda bulunan Akça Kale kervansarayı, kara kumlar arasına gömülmüş ve pek az kısımları dışarıda kalan diğer kervansaraylar arasında en iyisidir. Kerpiç, tuğla karışımı olan bu eser dış görünüşü bakımından Anadolu'daki Sultan hanlarını hatırlatır. Arka arkaya dört eyvanlı, revaklı iki avlu etrafına mekânlar sıralanmıştır. [Aslanapa, 1990: 34].

Giriş kısmının sağında ve solunda tromplu kubbe ile örtülü birer oda vardır. Plânı, Nişabur-Merv yolunda Selçukluların 1114/15 tarihli, Ribât-ı Şerif'ine uygundur. [Cezar, 1977: 197]. (Plân 4).

Karahanlılar dönemine ait olduğu düşünülen diğer kervansaraylar ise; Dihistan ve Başane (Kutlu Tepe) kervansaraylarıdır. Başane kervansarayının en önemli özelliği, Anadolu Selçuklu kervansaraylarının öncüsü kabul edilmesidir. Önde avlulu kısım, arkada kapalı hol kısmı, büyük sultan hanlarının ana şemasını vermektedir. [Aslanapa, 1990: 35-36, Cezar, 1977: 196].

Karahanlılar döneminde İslâmiyet'i ilk olarak kabul eden Türk devleti olarak, İslâmiyet ile gelen mimarî faaliyetlerde de büyük gelişmeler görülmektedir. Karahanlı kervansarayları daha sonraki Türk mimarisinde gerek kervansaraylar gerekse medrese ve camiler üzerinde plân ve mimarî bakımdan etkilerini göstermiştir.

Karahanlı sultanlarının imar faaliyetleri konusundaki hassasiyetine örnek olarak; Arslan Muhammed Han (495-524/1101-1130), Batı Türkistan'da bulunan Karahanlı şehirlerinde İslâm'ı yayma ve İslâmî imar yapımında erişilebilir oranda gayretiyle pay sahibi olan Karahanlı devleti hanlarının başında gelmektedir. Bu Han, Buhârâ köylerinden birisi olan Şarğ beldesinde kendi özel servetinden bir cami yaptırdı. Keza, Sekckes beldesi civarında da yabancılar için bir ribât (veya misafirhane) yapılmasını emretmiştir. [El-Muheymid, 2003: 10].

Ayrıca, Karahanlılar döneminde İslâmi kültür hareketi içinde yer alan medreselerden bahsedilirken “Meclisü’l İmla’ fi Ribâti’l-Murabba” ve “Medresetü Ribâti Hamza” gibi medrese isimleriyle karşılanmaktadır. Daha önceki bölümlerde aktardığımız gibi, askerî bir kurum olan ribâtların, tasavvufî cereyanlar sonucu hângâh, zâviye, tekke ve medreseye dönüşmesi ve gerek önceki kurumun adıyla veya içinde bulunan muttakînin ismiyle anılır hale gelmesini incelemiştik. Böylece, bu bilgilerin fikrimizi destekler nitelikte olduğunu görmüş oluyoruz. [a.g.e., s.14].

3.4. Gazneliler Dönemi

Karahanlı ribâtlarından sonra, aynı isimle anılan Gazneli ribâtları hakkında da bilgi vermeye çalışacağız. Gazneliler döneminde ribât adında abidevi eserler meydana getirilmiş olsa da bu ribâtlar, zamanla yok olmuşlardır. Sengbest’te, Arslan Cazip türbesinin yanında ve bugün yıkılmış durumda bulunan bir ribât, Gazneliler döneminde kervansaray olarak yapılmıştır. [Aslanapa, 1990: 92].

Zamanla ortadan kaybolan bu ribâtlardan, Ribât-ı Çaha hakkında “tasavvufî bir eğitim yeri olarak ribât” bölümünde bilgi vermiştik. Gazneliler, tasavvufî cereyan içinde bulunan ve derviş-gâzi diyebileceğimiz Kerrâmîler tarikatını, dönemleri boyunca himaye etmişlerdir. Kerrâmîler tarikatının tamir ettirmesi sonucunda, tarikatın bünyesine geçen bu ribât, Gaznelilerin tasavvufî fikir hareketlerine verdikleri önemde bir göstergesidir.

3.4.1. Ribât-ı Çaha ve Ribât-ı Mahi

Ribât-ı Çaha, Sengbest’ten 5 fersah uzaklıkta, Tûs-Serahs yolunda Gazneli Mahmud tarafından (410/1019-20) yılında yapılmıştır. Yine kaynaklarda, Sengbest’ten 6 fersah uzaklıkta Ribât-ı Mahi’den bahsedilmektedir.

Sanat tarihçisi Godard, bu ribâtın halen Neşhed çayının sol kıyısında bulunduğunu fakat uzaktan gördüğü için, orijinal şeklini ne dereceye kadar muhafaza ettiğini söyleyemeyeceğini bildirmektedir. Fakat, Godard yazılı kaynaklarla karşılaştırarak, Ribât-ı Mahi'nin, Gaznelilerin Ribât-ı Çah'e'sinden başka bir şey olmadığını tesbit etmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki Ribât-ı Mahi; bugün pek harap ve yıkık halde bulunan Ribât-ı Çah'e'nin devamı niteliğindedir. [a.g.e., s.92].

Her iki Gazneli ribâtı hakkında, son yıllara kadar plân ve mimarî özellikleri bakımından yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak, son yıllarda Derek Hill ve W. Clevenger, Ribât-ı Mahi'nin resimlerini çekerek, yerinde yaptıkları incelemeleri yayınlanmıştır. Buradan edindiğimiz bilgilere göre ribât, Meşhed'in 100 km. kadar doğusunda, Serahs yolu üzerindedir. [Cezar, 1977: 213].

Ribât-ı Mahi, 1114 tarihli Selçuklu kervansarayı Ribât-ı Şerif'ten daha küçük ölçüde olup, dört eyvanlı avlu etrafında sıralanan mekânlardan ibarettir. (Plân 5). Karahanlıların Daya Hatun kervansarayına benzer bir plân göstermektedir. Yaklaşık olarak 70,68x71,92 ölçülerine varır. Her köşede yuvarlak kuleler, kuzey, doğu ve batı duvarlarının ortalarında yarı yuvarlak burçlar vardır.

Ribât-ı Mahi'nin en çok dikkat çekken özelliği, eyvan kubbe birleşmesinin, Selçuklulardan çok önce (1019-20) tarihinde daha XI. asır başında Gazneliler tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Dört eyvanlı avlu şeması ve tuğla süslemeler gibi, Karahanlı mimarîsi geleneklerini devam ettiren şekiller yanında eyvanlardan biri arkasında kubbenin yer alması, bu kervansarayın önemini büsbütün arttırmaktadır. Böylece, Gazneli camileri mimarî açıdan Selçuklulara öncü olduğu gibi, kervansaray mimarîsinde de aynı etkiyi göstermiş ve aynı zamanda Selçuklu ve Karahanlı mimarîsi arasındaki bağlantıyı temin etmişlerdir. [Aslanapa, 1990: 93]. (Resim 9).

Ayrıca, Selçuklular ve Gazneliler arasında yapılan Dandanakan savaşı sırasında hazır bulunan Beyhakî'nin²⁹ bir ribâtтан bahsettiği görülmüştür. Selçuklular ve Gazneliler arasındaki olaylardan bahseden eski kaynaklarda; Aslan Câzib komutasındaki Gazneli ordusunun 1028'de Ribât- Ferâve³⁰ yakınında çarpışıp yenildikleri anlatılır. Nesa, Ferâve ve Dehistan kervansarayları Gazneliler tarafından Selçuklulara terk edilmiştir. [Cezar, 1977: 211, Merçil, 1989: 38].

3.5. Selçuklular Dönemi

Karahanlılar ve Gaznelilerden sonra, İslâmiyet'le birlikte gelişen Müslüman Türk mimarîsi hakkında Selçuklar dönemiyle devam edeceğiz. XI. asır başlarından itibaren Selçuklu mimarîsi içinde kervansaraylara rastlanmakta olup bu kervansaraylar, teknik ve mimarî açıdan Karanlı ve Gazneli kervansaraylarının özelliklerini taşımaktadır.

Türklerin Abbâsî imparatorluğu içinde yüksek mevkilere gelmeleri ile başlayan yükselişleri, Selçuklular döneminde kendi ülkeleri içinde yeni bir başlangıcın eseri olmalarıyla sürmüştür. Selçuklu imparatorluğunun, daha önce kurulmuş İslâm ve Türk-İslâm devletlerinden başlıca farkı, onların ayırıcı olmamasına mukabil, bu imparatorluğun birleştirici olmasıdır. [Köymen, 1998: 10].

Gerek siyasî, gerekse mimarî açıdan Selçuklu döneminin birleştiriciliği önemli bir noktadır. Selçuklar döneminde yapılan ribât ve kervansaraylarda kullanılan teknik ve malzemenin, daha önce yapılan ilk İslâm dönemi ve Türk devletleri kervansaraylarının, bir bütünleyicisi olarak düşünölebileceği kanaatindeyiz.

²⁹ Beyhakî, (493/1100) yılında Sebzevâr'da doğmuştur. Fıkıh, kelâm, felsefe, matematik, tıp, astronomi, tarih, biyografi, edbiyat konularında birçok eser yazdı. Yakut el-Hamavî bunların 74'ünün adını vermektedir. Tarih hakkındaki en önemli eseri ise Târîhu Beyhak'tır.

³⁰ Ferâve, Hazar denizinin güneydoğu bölgesindedir. 1028 yılında geçen olaylar dolayısıyla yazılı kaynaklarda sözü edilen Ferâve ribâtı, şayet eski bir Arap ribâtının kalıntısı değil de gerçekten bir kervansaray varlığını belirtmekte ise, Gazneliler dönemine ait bir eserdir. [Cezar, 1977: 211].

Ayrıca Ribât-ı Ferâve hakkında bkz. [Şeşen 1998: 196, Merçil, 1989: 38].

3.5.1. Ribât-ı Anuşirvan

Simman-Şahrud yolunda, Ehvan'da taş ve tuğladan yapılmış olan ve Ribât-ı Anuşirvan olarak bilinen kervansaray, Selçukluların ilk devrinde Tuğrul Bey zamanında yapılmıştır. Halen ayakta olan kervansaray Karahanlıların Dehistan ve Daya Hatun kervansarayları ile bazı benzerlikler gösterir.

Kervansarayın adı, Ziyarîlerden Şerefî'l Maâli Anuşirvan'a (1029-1049) bağlanmaktadır. 72x72 m. kare plânda bir kale gibi sağlam duvarlar, köşelerinde tam silindire yakın, kenarlarda tam silinidir kulelerle takviyelidir. (Plân 6). Dört eyvanlı, ve payeler üzerine revaklı avlu, bunların arkasında tonozlu, uzun dikdörtgen biçiminde, yan yana simetrik olarak sıralanmış odalardan ibarettir. Üç köşede dört kollu eyvanlarla çevrili küçük kubbeler halinde ayrı daireler vardır. Beş metre genişlikte ve 17 m. derinlikte eyvanlardan, girişin karşısına gelen eyvanın arkasında, kare bir mekân vardır ki, aslında bu kısım belki de kubbe idi. Giriş eyvanı, tam olarak eksende olmadığından, bir tarafında üç, bir tarafında dört oda, diğer eyvanların her iki tarafında üçer oda vardır. [Aslanapa, 1990: 95].

Ribât-ı Anuşirvan, incelediğimiz diğer kervansaraylara nazaran inşâat malzemesi olarak taşın kullanılması bakımından önemlidir. Selçuklu mimarîsine dahil olan bu eser sağlamlığı ile dikkat çekmektedir. Taş malzemenin sağlamlığı dolayısıyla Ribât-ı Anuşirvan zamanımıza kadar gayet iyi sayılabilecek bir şekilde gelmiştir. Bu kervansarayın şato gibi kuvvetli olduğu da belirtilmektedir. [Cezar, 1977: 206-207].

Selçuklu kervansarayları arasında, savunmaya fazlaca önem verildiğini anladığımız bu yapı; bölgenin güvenlik bakımından sorunlu olduğu fikrini edinmemizi sağlamakla birlikte, mimarî noktasında Selçukluların elde ettikleri başarının da bir göstergesidir. Selçuklu mirasının takipçisi olan Anadolu Selçukluları döneminde ise, kervansarayların gelişmelerini tam anlamıyla tamamlayıp, eşsiz birer mimarî eser olma keyfiyetine sahip oldukları görülmektedir.

3.5.2. Ribât-ı Zafaranî

Ribât-ı Anuşirvan ile aynı bölgede bulunan Ribât- Zafaranî, Nişabur-Sebzevar arasında bulunmaktadır. Sulatan Melikşah'ın kervansarayı olarak bilinen yapı, teknik bakımdan bazı gelişmelerle, plân değişikliği göstermektedir.

Khanikoff, Ribât-ı Zafaranî'yi incelediği sırada rastladığı kitabe parçasındaki: “...Büyük Sultan zamanında inşâ edilmiştir....” anlamındaki ifadeye ve binanın karakterine dayanarak bu kervansarayın Sultan Melikşah zamanında inşâ edilmiş olabileceğini söyler. Herzfeld de Melikşah'ın “el-Sultan el-Muazzam” unvanını kullanımını göz önünde bulundurarak bu tahmine katılır. [a.g.e., s. 210].

Tamamıyla harabe halinde olan kervansaray, Herzfeld'in plân taslağına göre 75x75 m. kenarlı, kare biçimindedir. Köşeleri kuleli bir yapı olup, ortasında dört eyvanlı avlu ile kenarları simetrik bir kervansaraydır. (Plân 7). Odalar tek tek sıralanmış, beyt şeklinde mekân grupları yoktur. Yüksek bir tuğla temel üzerine, kerpiç duvarlarla yapılmış olan kervansaray, tuğlaları söküldüğünden çok harap durumdadır. 1940 yılında bu bölgeleri araştıran Godard'ın notuna göre Ribât-ı Zafaranî tamamen yok olmuştur. [Aslanapa, 1990: 94-95].

Giriş ile birlikte dört eyvanlı olduğunu aktardığımız Ribât-ı Zafaranî'nin odaları avluya bakara durumda eyvanların yanına sıralanmıştır. Köşelerdeki odaların plânlaması değişiktir. Girişe nazaran sağda büyükçe bir mescit kısmı vardır. Ribât-ı Zafaranî'yi 1858'de görmüş olan Khanikoff, mescidin kubbeli olduğunu belirtmektedir. [Cezar, 1977: 209].

Görüldüğü gibi, mimarî bir eserin gelecek nesillere sağlam kalmasında ki etkenlerin başında -dış etkenler hariç tutulursa- binanın yapısal olarak sağlamlığı önemli bir noktayı teşkil etmektedir. Ribât-ı Anuşirvan ile Ribât- Zafaranî arasındaki en önemli fark yapının inşâsında kullanılan malzemedir. Anuşirvan ribâtı aktardığımız gibi, taştan inşâ edilirken Ribât-ı Zafaranî kerpiçten yapılmıştır. Bu iki kervansarayın yapımındaki bu önemli faktör, Ribât-ı Anuşirvan'ı günümüze kadar gelebilmesine

imkan sağlarken, Ribât-ı Zafaranî bugün harap bir haldedir. Böylece, Ribât-ı Zafaranî hakkında sadece sanat tarihçilerinin plânı ve yapısal özellikleri hakkındaki genel fikirlerinden yararlanabilmekteyiz.

3.5.3. Ribât-ı Şerif

İran'da Selçuklulara ait en önemli abidelerden biride Ribât-ı Şerif'tir. Selçuklular dönemine ait olan bu önemli kervansaray, Nişabur-Serahs eski ticaret yolu üzerinde, Meşhed ve Serahs arasında ıssız bir arazide inşâ edilmiştir. Ribât-ı Şerif'in bulunduğu arazi Daya Hatun kervansarayı gibi gerçek bir çöl olmasa da hayli ıssız sayılacak bir yerdir.

Godard'ın etraflıca araştırıp yayınlamış olduğu bu Selçuklu sarayının adı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1048'den itibaren 40 yıl boyunca Selçukluların Merv valisi ve veziri olan, Şerefeddin ebu Tahir b. Saadeddin b. Ali el- Kumî'ye bağlanmakta ve üslup özelliklerine göre ilk yapılış tarihi (508/1114-15) olarak konulmaktadır. Bu tarih, Melikşah'ın oğlu Ebu Suca Mehmet'e rastlamakta olup, 1117'de de kardeşi Sultan Sancar Selçuklu tahtına oturmuştur. Selçuklu sultanları tarafından yaptırılması gereken bu kervansarayın asıl adı bilinmediğinden, Ribât-ı Şerif olarak anılmaktadır. [Aslanapa, 1990: 96].

Ribât-ı Şerif tamamen tuğladan yapılmış bir binadır. Kare plânlı kervansaraylarda görülen geometrik düzen ve simetri, iki avlulu bu dikdörtgen kervansaraylarda da mevcuttur. (Plân 8). Avlulardaki eyvan, oda ve hücreler için, tam bir simetrik düzenin varlığına özellikle işaret etmek gerekir. [Cezar,1977: 200].

Dış portal, kare biçiminde kulelerle çevrilidir. Bunların içi tonozlu mekânlar olup, soldaki camidir. İkinci portal masif kulelerle takviyelidir ki bunların biçimi Karahanlıların Daya Hatun kervansarayına tamamıyla uygundur. Dıştan kaleyi andıran ribâtın içi, adeta bir sarayı andıran, şaşılacak bir mimarî zenginlik gösterir. [Aslanapa, 1990: 96-97]. (Resim 10).

Ribât-ı Şerif kervansarayında emniyet ve savunma sorununa dikkat edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim kervansarayın mimarîsinde dışa kapalılığın gereği olan tek giriş yerinin olması önemli bir özelliktir. Cephe duvarı ile arka duvarın kalın, yan duvarların ise yine oldukça kalın tutulmuş olması ve özellikle köşelerdeki kulelerin varlığı, bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. [Cezar, 1977: 201].

3.6. Anadolu Selçukluları Dönemi

Ortaçağ İslâm dünyasına ait bir ıstılâh olan ribâtı, çok farklı kimlikler içinde inceledikten sonra, şimdi ribâtların Anadolu Selçukluları döneminde yüklendiği iki ana görev üzerinde duracağız. Ribâtlara üstlendikleri görevler bakımından daha önceki bölümler içinde, “Hângâh, Zâviye, Buk’a, Tekke veya Kervansaray gibi isimler verildiğini aktarmıştık.

Yüklendikleri bu sosyal ve siyasi vazifeler içerisinde ribâtlar, gerek Anadolu’nun İslâmlaşması gerekse ticarî ve iktisadî faaliyetler için önemli bir yapı taşı olmuşlardır. Anadolu’ya gelen Horasan erenleri diyebileceğimiz dervişler, kendilerine ait hângâh ve zâviyelerde Anadolu’nun manevi dinamikleri olarak yaşamışlardır.

Anadolu’nun Türk-İslâm kimliğine bürünmesinde önemli bir rol oynayan bu dervişlerin, tasavvufî fikir akımlarından etkilenerek Anadolu’yu Türk yurdu haline getiren halkla, iç-içe yaşadığı muhakkaktır. Bu dervişlere örnek olarak, Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî ve Hacı Bektaş-ı Velî gibi önemli tasavvuf ehlerinden bahsedebiliriz. Halkın ilim ve irfanı ile ilgilenen bu dervişlere ait olan ribât, hângâh ve zâviyelerin etrafında toplanan göçebe Türk aşiretleri kısa sürede bu ribâtların etrafında şehir merkezlerinin kurulmasında da etkili olmuşlardır. Ribâtların şehirleşmenin gelişmesinde de müspet roller oynadığını belirtmiştik.

XIII. asıdan itibaren Anadolu Selçuklu devletinin, gerek Bizans gerekse Haçlı taarruzlarından bir nebze olsun kurtulmasıyla Anadolu’nun çehresinde bir yenilik havası esmeye başlamıştır. Çoğunlukla Türk olmakla birlikte İran ve Arap asıllı birçok

derviş ve şeyhin Anadolu'ya gelmesiyle, farklı tasavvufî fikir akımlarının etkisine giren Anadolu toprakları tasavvufî kaynaşmanın sağlandığı renkli bir ülke halini almıştır. Kübrevîlik, Sühreverdîlik, ve Melâmîlik gibi yüksek zümre tarikatlarına mensup olan şeyhler Konya, Kayseri ve Sivas gibi büyük kültür merkezlerine yerleşerek zâviyelerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. [Ocak, 1978: 254].

Anadolu Selçuklularî döneminde, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubad gibi hükümdarlar, Selçuklu vezir ve devlet adamları ve zenginlerin yaptırdıkları zengin vakıflı zâviyeler, şehirleri dolduruyordu. Çoğu zaman devlet eliyle görevlendirilen şeyhlerin görevleri; zikir ve fikre devam ederken, gelen yolcu ve dervişlere özen göstermek, birde devletin bekası için duâda bulunmaktı. Ayrıca, bu dervişlere devlet tarafından belli miktarda maaşta veriliyordu. [a.g.m. s. 254-255].

Eflakî'nin kayıtları içinde, Konya'da Sadreddin-i Konevî'nin (1274) büyük ve ihtişamlı bir zâviyesinden bahsedilmektedir. Yine aynı yazar vezir Muînüddîn Pervane'nin Fahrüddîn-i Irakî için (1289) büyük bir hângâh yaptırdığını aktarmaktadır. I. Alâeddin Keykubad'ın valisi olan ve onun tarafından 1234'de öldürülen Nusratüddîn Hasan'ın Elbistan'da 1215'te yaptırdığı büyük ribâtı, muhteşem bir bina olup çeşitli tarikatların zâviyelerini ihtiva ediyordu.

I. Alâeddin Keykubad tarafından 1234'te öldürülen Nusratüddîn Hasan, bir ribât, bir camii ve birde kervansaray yaptırmıştır. Selçuklular dönemindeki Türk mimarîsinin güzel bir örneği olan bu eserlerden, kervansaray harap bir haldedir. Ananeye nazaran, Hacı Bektaş-ı Velî gibi, bir takım büyük velilerin çile hanesinde çile çekerek velîlik derecesine ermiş oldukları bu ribât içinde muhtelif tarikatların zâviyeleri bulunmaktadır. Fakat ribâtın idaresi, Kâdirî şeyhine ait bulunuyordu. Binanın muhteşem kapısı üzerinde Sultan I. İzzeddîn Kevkavus ve Emir Hasan'ın adlarına (612/1215) tarihli bir kitabe bulunmaktadır. [Yınanç, 1964: 226-227].

Anadolu Selçuklu sultanlarının Büyük Selçuklular gibi Sünniliği tercih etmeleri, ülkenin büyük şehirlerinin ve bu arada Konya'nın Sünnî tasavvufu yayan zâviyelerle dolmasına sebep oldu. Bu zâviyelerde bazı eserler kaleme alındı ki bunlar İslâm

tasavvufunun en kıymetli örneklerinden olmakta hala devam ederler.³¹ [Ocak, 1978: 255].

Ayrıca, şehir ve kasabalardaki aristokrat kesime mensup şeyhlerin kurdukları hângâh ve zâviyelerin yanında, başka yol üzerlerinde, köylerde ve göçebe muhitlerinde yaşayan heterodoks şeyhlerin kurdukları zâviyelerde vardı. Samimi birer Müslüman olmalarına rağmen eski Türk inanç ve geleneklerinin etkisini hala taşıyan “baba”, “dede” ve “abdâl” lakaplı okumamış bu derviş ve şeyhler daha çok köyleri ve göçebe muhitleri seçiyordu. Bunda önemli dinî ve tasavvufî konularla uğraşacak bilgi seviyesine sahip olmamaları kadar, şehirlerdeki Sünnî çevreler ve şeyhlerle de pek anlaşamamalarının rolü büyüktür. [a.g.m., s. 255].

Söz konusu olan heterodoks dervişlerden en ünlüleri arasında, Eflâkî'nin eserinde geçen Mevlânâ zamanında Konya'da büyük bir zâviyesi bulunan, Haydarî tarikatının meşhur şeyhlerinden Hacı Mübarek-i Haydarî'dir. Yine muhtemelen Vefâîye tarikatına mensup olup 1240 yılında önemli bir ayaklanma çıkaran Baba İlyas-ı Horasanî'nin Amasya yakınlarında bulunan İlyas köyündeki zâviyesi önemlidir. Son olarak, Baba İlyas'ın halifelerinden olup adına XV. asırda, ileride Osmanlı Devleti'nin en büyük tarikatlarından biri olacak Bektâşiliğin kurulduğu, Hacı Bektaş-ı Velî (1271) tarafından Sulucakaraöyük (şimdiki Hacı Bektaş) ta bulunan zâviyesi bunlardan en önemlisi haline gelmiştir. [a.g.m., s. 256].

Sonuç olarak, Anadolu Selçukluları döneminde Anadolu'da kurulan bu ribât ve zâviyeler, içlerinde yaşayan dervişlerin sayesinde Anadolu'da oluşan Türk-İslâm medeniyetinin mimarı olagelmışlerdir. Göçebe Türk aşiretlerinin de bu tarz tasavvufî cereyanlar içinde yer alması, Türk telâkkisinin bir neticesi olarak takdire şayan bir durum arz etmektedir.

Anadolu'da kurulan ribât ve zâviyelerin ikinci ana görevi ise, kervansaray halini almalarıyla Anadolu'da ticarî ve iktisadî karakterin gelişmesindeki etkileridir. Kabul

³¹ Bunlar arasında Muhyiddîn-i Arabî, Sadreddîn-i Konevî ve Mevlânâ'nınki gibi ünlü tasavvufçular bulunmaktadır.

göreceğine inandığımız asıl önemli düşünce tarzı ise, Anadolu'ya gelerek bu toprakların Türk-İslâm kültürünün hüküm sürdüğü bir yer haline gelmesini sağlayan Horasan erenleri ile Anadolu ve Selçuklu Devleti'nin iktisadî bakımdan gelişmiş bir noktaya gelmesinde ribâtların, önemli bir vazifeyi yerine getirmiş olmalarıdır.

İslâm dünyasına ait birçok devlet zamanında çarpışmalara sahne olmuş olan Anadolu toprakları, Selçuklular devri ile birlikte yeni bir döneme girmiştir. Türklerin Anadolu'ya gelmeleri ile birlikte kültürel etkilenme başlamış ve İslâm dünyasına ait bir ıstılâh olan ribâtlar, kervansaray halini alıp, Türk mimarisinin en güzel örnekleri olarak Anadolu topraklarına yayılmıştır.

Selçuklu sultanları ve yüksek devlet adamları büyük ticaret yolları üzerinde hemen her menzillik (yaklaşık 30-40 km.) mesafede bir kervansaray yaptırmışlardır. Anadolu'nun Müslüman ve Hıristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesini görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçukluların Anadolu'ya girmesinin en güzel sonuçları arasında gösterilebilir. [Turan, 1971: 93].

Ancak ilk başlarda Anadolu'nun bulunduğu siyasal ve sosyal konum, buranın dünya ticaretine merkez teşkil etmesine engel olmaktaydı. Müslüman ve Hıristiyan toplumlarının çarpışma sahası halini alan Anadolu toprakları, iktisadî gelişme için henüz hazır bulunmamaktaydı. Gerek bu savaşların getirmiş olduğu tahrip, gerekse ticaret yollarının farklı noktalardan geçer hale gelmesi, Anadolu ticaretinin gelişmesine imkan sağlamamaktadır.

Selçuklu istilâsı Anadolu'yu İslâm dünyasının geniş iktisadî ve ticarî faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Artık güneydeki medeni İslâm memleketleriyle kuzey kavimleri arasında cereyan eden ticarî mübadeleler için siyasî engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir ehemmiyet kazandı. Fakat bu durum Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte hemen ortaya çıkmamıştır. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırmak gerekmektedir. Ancak bu şartların sağlandığı XII. asrın

sonlarına doğrudur ki, Türkiye’de ticarî faaliyetler geniş bir ölçüde başlamıştır. Böylece Anadolu, her türlü medeni gelişme için hazır duruma gelmiştir. [a.g.e., s. 94].

Selçuklulardan önce İslâm dünyasının, denizlerdeki hızlı gelişmesine rağmen karalarda gerilemesini X. asrın başlarından itibaren fatih Türkler durdurmuşlardır. Anadolu’ya gelen Türkler sayesinde, karalarda ki İslâm ilerlemesi tekrar gündeme gelmiştir. Bu dönemde de denizlerin hakimiyetinden uzak kalan İslâm dünyasının yerini Hıristiyan kavimler ele geçirmiştir.

Bu ticarî faaliyetler batıda iktisadî ve medeni hayatın gelişmesine ve yükselmesine, ayrıca Hıristiyan ve Müslüman kavimler arasında geniş bir nispetle münasebetlerin başlamasına, fikri sahada olduğu gibi, maddi mahsuller hususunda da büyük bir ölçüde mübadelelere yol açmıştır. İşte o zamanki medeni dünyanın ortasında bulunan Türkiye’nin milletlerarası bir köprü haline gelmesi saydığımız bu genel şartların bir sonucudur. [a.g.e., s. 95].

Anadolu Selçuklu devletinin ileri görüşlü sultanları, ülke içindeki ticaretin gelişmesi için büyük gayretler göstermişlerdir. Hem Anadolu içindeki bütünlüğü sağlamak için hem de ticaretin gelişmesi için gerekli olan toprakların fethine hız verilmiştir. Örneğin; Anadolu’yu Akdeniz ve Karadeniz ticaretine açmak için I. Gıyaseddin Antalya’yı, I. İzzeddin Sinop’u ve I. Alâeddin Keykubat ise Alâiye (Alanya) topraklarını fethetmişlerdir. Bu dönemdeki Anadolu Selçuklu hükümdarları fetihlerini, ticaret yollarını emniyet altında bulundurmak ve iktisadî gayeleri ilk plâna almak, suretiyle yapmışlardır.

Anadolu Selçuklu sultanları, Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş çıkış limanlarında ticarî mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara her türlü yardımda bulundular. Türkiye’ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler, düşük gümrük tarifeleri ile Anadolu’yu ticaretin merkezi haline getirmeye çalıştılar. Ticaret yollarında herhangi bir sebeple zarar gören, soyguna uğrayan veya malları denizde batan tüccarların mallarını devlet hazinesinden temin etmekle, Anadolu’yu ticaretin en güvenli şekilde yapıldığı bir yurt haline

getirmeye çalıştılar. Bu durumda Selçuklular, ticarî faaliyetleri devlet güvencesi altında sigortalamış oluyorlardı. [a.g.e., s. 95].

Bu konuda diğerk önemli bir nokta ise; ticaret kervanlarının belirli yerlerde devlet tarafından görevlendirilen muhafızlar nezaretinde yolculuklarını yapmalarıdır. Önemli geçit ve bölgelerde kurulmuş bulunan ribât ve kervansarayların bu görevi yerine getirdikleri muhakkaktır. Her ne kadar ülke içi asayiş ve güvenlik tam olarak sağlanmış olsa da, bu kadar zengin malların nakli sırasında gerek düşman ülkelerin saldırısı gerekse ülke içinde bulunan çapulcu ve eşkıyaların saldırısı imkan dahilindedir. Neticede, ülke içinde bu gibi durumlar için önlem alınması da önemli bir gerekliliğin ifadesi olmuştur.

İşte bu noktada Anadolu Selçuklu kervansaraylarının meydana gelmesi işaret ettiğimiz genel şartların ve plânlanan ticarî siyasetin bir sonucudur. En önemli Anadolu Selçuklu kervansarayları, Anadolu'yu doğu-batı ve güney-kuzey doğrultusunda kateden iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan doğu-batı istikametinde olanı Antalya ve Alâiye'den (Alanya) başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük şehir merkezlerinden geçerek İran ve Türkistan'a varmaktadır.

Kuzey-güney istikametindeki ikinci yol ise, Türkiye'ye Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya, Alâiye ve Yumurtalık limanlarından Anadolu'ya dahil olmaktadır. Kayseri'den Sivas'a kadar birinci yolla birleşir; veyahut Suriye, Irak karayolu Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'tan tokat vasıtasıyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla, kuzeyin Kırım sahilinde en önemli limanı olan Suğdak'a ulaşırdı. [a.g.e., s. 97].

Kervansarayların inşâsı ile ticarî faaliyetler arasında sıkı bir bağ bulunması dikkatimizi çekmektedir. II. Kılıçarslan zamanında siyasî gelişme ile birlikte ticarî faaliyetlerde süratle gelişmeye başlarken, bununla birlikte kervansarayların inşâsına da hız

verilmiştir. Sultanlara ait ilk kervansaray, II. Kılıçarslan tarafından Aksaray civarında³² yapılmıştır. [a.g.e., s. 97].

Anadolu Selçuklu devletinin kudretinin büyüklüğünü ve teşkilatının sağlamlığını gösteren dönemin kervansarayları, genellikle sultanlar ve yüksek kademedeki devlet adamları tarafından yaptırılmaktaydı. Sultan Hanları da diyebileceğimiz bu yapılar Anadolu'nun medeni gelişmesi ve iktisadî kalkınmasında önemli bir yeri teşkil etmektedirler. Biri kitablesiz olmakla birlikte, Anadolu'da yapılan bu sekiz Sultan hanını şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Alay Han, II. Kılıçarslan (1156-1192)³³
- Evdir Han, I. İzzeddîn Keykavus (1210-1219)
- İki tane Sultan Han ve Alara Han, I. Alâeddîn Keykubad (1219-1236)
- İncir Han, Kırkgöz Han ve Eğridir Han, Gıyaseddîn Keyhüsrev (1236-1246)

Bunlar dışında birçoğu yıkılmış olduğu halde, plânları bilinen 59 kervansaraydan başka son araştırmalara göre, 35 Selçuklu hanı daha tesbit edilmiştir. [Aslanapa, 1993b: 152].

Burada, Anadolu (Türkiye) Selçuklu Sultanları tarafından yaptırılan kervansaraylar -Eğridir Han hariç- ve sanat tarihçilerinin üzerinde durduğu Anadolu Selçuklu kervansaraylarının en güzel örnekleri hakkında edindiğimiz bilgileri aktarmaya çalışacağız.

³² Günümüzde bu kervansarayın varlığına dair, yapısal açıdan hiçbir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Ancak O. Turan (İbn Bîbî'den naklen) [Turan, 1971: 97]; İbn Bîbî, İzzettin Keykavus ile Rükneddin Kılıçarslan arasındaki mücadelelerden bahsederken bu kervansarayın, Aksaray civarında bulunduğunu aktarmaktadır.

³³ O. Aslanapa bu eserin II. Kılıçarslan dönemine ait olduğunu aktarmaktadır. Ancak, M.K. Özergin bu eserin kitablesiz olduğunu ve ismine binaen I. Alâeddîn Keykubad dönemine ait olabileceğini söylemektedir. Bknz. [Özergin, 1965: 145].

3.6.1. Alay Han

Alâiye hanı olarak ta bilinen kervansaray, günümüzde Kayseri-Aksaray yolunda Nevşehir'in 35 km. batısındaki Alay köyü yanındadır. Han kitabesiz olup adına göre Sultan I. Alâeddîn Keykubat dönemine (1219-1236) ait olmalıdır. Hanın holü 28.50x41.50 m. olup avlusu 41.50x39 m. ölçülerindedir. Han günümüzde oldukça harap durumdadır. [Özergin, 1965: 145].

Hanın kim tarafından yapıldığı hakkındaki değişik fikirler mevcuttur. Bununla beraber portalde mukarnas sıralarının en altında, ortada stilize olarak iki gövdeli ve başı cepheden gösterilmiş bir arslan figürü, sembolik bir görünüştür. Kılıçarslan'la ilgili bir arma olarak en göze çarpacak yere konulmuş olması akla yakın gelmektedir. Bütün bu özellikler göz önüne getirilince, Alay Han II. Kılıçarslan son yıllarında (1192) de tamamlandığı düşünülebilir. [Aslanapa, 1993b: 153].

Avlusu yıkılmış olan Alay Han, yalnız Sultan Hanlarında görülen mukarnas nişli iç portal, ortasında ışık kubbesi ile orta tonoz ve iki yanda yedişer dikey tonoz olarak, klasik Selçuklu kervansaraylarının bütün plân ve mimarî özelliklerini bir araya toplamaktadır. [a.g.m., s. 153].

3.6.2. Evdir Han

Evdir Han, Antalya-Isparta yolunda Antalya'nın 18 km. kuzeybatısında Uzunkuyu mevkiindedir. Kitabesine göre I. İzzeddîn Keykavus ((1210-1219) tarafından yaptırılmıştır. Han yontma taştan büyük dört köşeli bir avlu inşâsı olup, etrafında iki kemerli sivri tonozlardan payeler salonu vardır ve dıştan her iki tarafa kuvvetli pil-payelerle desteklenmiştir. [Diez, 1946: 108].

Hanın ebadı 67x55 ölçülerinde olup, zengin bir surette işlenmiştir. (Plân 9). Yukarısı mukarnaslarla süslü portalindeki kapıdan ve dehlizden geçilerek büyük bir avluya girilir. Sağda ve solda, kemerler üzerine oturtulmuş 7.30 m. yüksekliğinde beşik

tonozlu odalar bulunmaktadır. 1.50 m. kalınlığında olan kuşatma duvarları dışarıdan dört köşeye dayanarak kubbeleriyle desteklenmiştir. [Yekin, 1954: 148-149].

Han, Antalya yakınlarında olması ve sıcak havalar nedeniyle, farklı bir plânla geniş bir avlu etrafına sıralanan düz tonozlu ve iki bölümlü revaklardan meydana geldiği görülmektedir. Ortadaki revaklar daha geniş olup, hanın kapalı mekânı yoktur. [Aslanapa, 1993b: 153]. (Resim 11).

3.6.3. Sultan Hanları

I.Alâeddîn Keykubad tarafından yaptırılan, Sultan hanlarının sayısı iki olup, ilki Aksaray-Konya yolunda Akhan'dan 22 km. uzaklıktadır. Han kitabesine göre I. Alâeddîn Keykubad tarafından (1229) yılında yaptırılmıştır. Avlu kapısındaki kitabesine göre mimarı, Muhammed b. Havlân el-Dımaşki'dir.³⁴ Han bir yangın sonucunda harap olmuş ve ayrı bir kitabenin gösterdiği üzere Vali Siraceddîn Ahmed b. el-Hasan tarafından (1278-79) yıllarında tamir ettirilmiştir. [Özergin, 1965: 162].

Derinliğine birbirine bitişik iki yapı bloğundan müteşekkildir. (Plân 10). İkinci blok daha dardır. Ön taraftaki bloğun doğu kenarı ortasında ince tezyinatlı, som mermerden muhteşem portal bulunmaktadır. Avlunun sağ tarafında yan yana dizilmiş kemerlerle on kadar bölmeye ayrılmış açık bir revak, ortasında küçük bir mescit, sol tarafında da yolcuların yatıp kalkmasına mahsus odalar vardır. Mescit dört köşelidir. Bir alt kısımla, üstü ilk zamanlarda herhalde bir kubbe ile örtülmüş olan kapalı bir kısımdan ibarettir. [Yetkin, 1954: 153]. (Resim 12-13)

Hanın neflerinin üstü beşik tonozlarla örtülüdür. 118 m. boyunda, önden 37 m. eninde olan bu han, kare kulelerin desteklediği, kırma taştan örülmüş, kesme taşla kaplanmış duvarlarıyla dışarıdan bir kale görünümündedir. [a.g.e., s. 153, Aslanapa, 1993b: 155].

³⁴ Dımaşk, güntümüzde Suriye'nin başkenti olan Şam'ın eski adıdır.

Diğer Sultan Han ise, Sivas-Kayseri yolu üzerinde Sultan Hanı köyündedir. Kayseri'den 50 km. uzaklıktadır. Zor okunan kitabesine göre, Sultan I. Alâeddîn Keykubat tarafından yaptırılmış ve (1232-1236) yılları arasında tamamlanmıştır. Bir mimarî şaheser olan bu hanın hölü 33x45 m. avlusu 56x42.50 m. ölçülerindedir. (Plân 11). 3900 metrekarelik bir alanın kaplamaktadır. Hanın avlusunda, mescidi de mevcuttur. [Özergin, 1965: 162]. (Resim 14-15).

3.6.4. Alara Han

Alara han Antalya-Alanya yolu üzerinde Antalya'dan 105 km. uzaklıkta Alara çayının sol kenarında, Okurcalar köyü yakınlarındadır. Kitabesine göre, Sultan I. Alâeddîn Keykubat tarafından yaptırılmış ve (1232) yılında tamamlanmıştır. Yapısal olarak değişik tiptedir. Harap durumda bulunan han 38.50x49.50 m. ve avlusu 5x37 m. ölçülerindedir. [a.g.m., s.145].

Handa bulunan dar ve uzun avlunun etrafı, açık ve kapalı mekânlarla çevrilidir. (Plân 12). Avlunun iki yanında aralarında birer eyvanla 4'er oda ve arka plânda uzun holler (ahır) birbirine kaynaştırılmıştır. Girişin solunda, ortası açık ve süslü çapraz tonozla örtülü kısmın arka duvarında bir çeşme, üstünde de merdivenle çıkılan küçük bir cami bulunmaktadır. Portal üzerindeki kitabenin çevresinde, konsol halinde ve içeride, hol payelerinde, konsola benzer, stilize arslan başlarından başka süslemesi bulunmamaktadır. Handa düzenli bir kesme taş mimarîsi hakimdir. [Aslanapa, 1993b: 155].

Eyvanların hepsi kuzey-güney yönünde tonozludur ve koridora açık yüzleri çeşme eyvanına benzer konsollar üzerinde başlayan kesme taş kemerlerle sıralanmıştır. Bütün odaların ve eyvanların arka duvarlarında ahırlara açılan ve muhtemelen tüccarların hayvan ve eşyalarının kontrolünü ve hizmetkarlarıyla temasını sağlayan birer dikdörtgen pencere vardır. Ayrıca, her odanın tonozunda birer ışıklık bulunmaktadır. [Tükel, 2003: 3].

3.6.5. İncir Hanı

Antalya-Isparta yolu üzerinde bulunan İncir Hanı, Bucak'ın kuzeyinde İncir köyü yakınlarındadır. İki tane kitabesine göre han, Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev tarafından yaptırılmış ve (1238-39) yılında tamamlanmıştır.

Holü 330.50x42.50 m. ölçüsünde ve 4'er sıralı 24 taş ayaklıdır. Avlusu kısmen yıkılmış olup, 38x35 m. ölçülerindedir. Sultan Hanlarının plânına uygun olmakla beraber, daha küçük ölçüdedir. Han, kapladığı alan bakımından 2750 metrekareyi bulmaktadır. [Özergin, 1965: 152, Aslanapa, 1993b: 157].

3.6.6. Kırkgöz Hanı

Antalya- Isparta yolunda, Evdir Hanından 14 km. kuzeyde, Çubuk boğazı yakınlarındadır. Kitabesine göre bu ribât, Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev tarafından yaptırılmıştır. Kitabesinde tarih kısmı okunamamaktadır.

İleri fırlayan anıtsal portalide dahil hiçbir süslemesi bulunmayan han, tonozla örtülü uzun ve yatay bir hol önünde revaklı çok büyük bir avlu ile değişik bir plân ortaya koymaktadır. Holü çok küçük 15x49 m. ve avlusu 51x49 m. ile çok büyüktür. Çok sağlam durumda kalan han, yine bir sultan tarafından yaptırılmakla beraber, sultan hanlarının klasik plânından farklıdır. [Özergin, 1965: 155, Aslanapa, 1993b: 157].

Han, dört köşe bir avlu inşâsı olup, doğu tarafta giriş yerinin karşısında eklenen tonoz solanla dikdörtgen bir yapı bloğu halinde genişletilmiştir. Bu sebeple, yapının diğer Sultan hanlarından farklı olduğu görülmektedir. Nakil vasıtalarının gireceği portalin iki tarafında da aynı şekilde tonozla örtülü iki oda, avlu tarafına giriş yerleri olup tonozla örtülü diğer iki oda iki kemerli payeler salonunu doğuya doğru kapamaktadır. [Diez, 1946: 108].

3.6.7. Susuz Han

Susuz han, Antalya-Isparta yolu üzerinde, Bucak ilçesinin Susuz köyünde bulunmaktadır. Hanın kitabesi yoktur. Yapısal özelliklerine bakıldığında XIII. asrın ortalarında yapılmış olmalıdır. Avlusu tamamen yıkılmış olup, kapalı kısım 28.50x29.50 m. ve 4'er sıralı ve 16 taş ayaklıdır. [Özergin, 1965: 163].

XIII. asırdan kalma bu yapı 25-26 m. büyüklüğündedir ve tonozlarla örtülüdür. (Plân 13). Ortada ise 13.60 m. yüksekliğinde bir kubbe vardır. 8.25 m. yüksekliğindeki kuşatma duvarları dışarıdan sekiz köşeli dayanak kuleleri ile desteklenmektedir. Kesme taştan örülen kapıda temiz bir işçilik göze çarpar. Handaki hendesi örgü şeritleri ile çevrilen yüksek portal, hafifçe şişkin silme sivri kemeri, bu kemerin altında derinleşen yedi sıra mukarnaslı kavsarası, kavsara uçlarının dayandığı kırık çizgili uzun ince sütunları, bu sütunların iki sıra hurma dalından müteşekkil korent tipindeki başlıkları, kavsara üçgeninin dalgalı kenarları ile kemer kavisleri arasındaki satırların palmetlerden örülmüş tezyinatı, kemer köşeliklerindeki damla taşları ile Selçuklu mimarîsinin zarif eserlerinden biridir. [Yetkin, 1954: 149, Diez, 1946: 108].

3.6.8. Karatay Han

Eski Malatya-Kayseri yolu üzerinde Elbaşı'nın 4 km. güneyindeki Karadayı köyünde bulunan Karatay Hanı, Kayseri'ye 50 km. uzaklıktadır. İki kitabesine göre, holün inşâatı Sultan I. Alâeddîn Keykubad devri sonlarında, avlusu ise (638/1240-41) yıllarında tamamlanmıştır. Kitabelerde adı geçmemekle beraber, Atabey Emir Celâeddîn Karatay tarafından yaptırıldığını biliyoruz. Hanın holü 28x38 m. ve avlusu 46x46 m. ölçülerindedir. Hanın avlusunda bir mescidi olup, han tümüyle 3025 metrekarelik bir sahayı kaplamaktadır. Kapalı kısım 24 taş ayaklı olup, han günümüzde harap durumdadır. [Özergin, 1965: 154, Turan, 1948: 50-51].

Klasik Selçuklu kervansarayları plânında bulunan Karatay Han, bazıları yivli ve düğümlü olan takviye kuleleri ile bir kale gibidir. Sağında kubbeli mescit, solunda

çapraz tonozlu türbe yer alır.³⁵ Bunun portal şeklinde eyvana açılan kapısının tepesinde mukarnas kornişin altında 17 niş içinde, kuş, fil, gazel, tavşan, sarılmış iki yılan gibi çeşitli figürler sıralanmıştır. Eyvanın avluya bakan kemer cephesinin üstü ve köşe dolguları Zengîler'in düğümlü geçmelerinden gelişen çift ejder figürü ile doldurulmuştur. Mescidin kapısı da küçük bir portal şeklinde avluya açılıyor. Bunun köşesinden dar koridorlar, çapraz ve düz tonozlar ve mukarnas tromplu kubbeleri ile hamama geçilir. Avlunun solunda revak kemerleri sağda oda kapıları görülür. Mukarnas tromplu hol kubbesi dıştan piramit külahlı kümbet biçiminde örtülüdür. Figürleri çok zengin olan bu han, adeta Selçuklu plastiğinin sergisi halindedir. [Aslanapa, 1993b: 157, Turan, 1948: 53-54]. (Resim 16-17).

Hanın vakfiyesinden Karatay Hanın hem ekonomik, hem de sosyal yardım için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hanın surları ve surların üzerindeki köşelerde kuleleri olup, büyüklüğü yüksekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi, cilalı kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde kalemle emsalini resmetmek imkansız olan, nakışlar ve resimler vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırımla döşenmiş, Rabaz³⁶ gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır ki burada dükkanlar bulunur. Hanın kapısı en iyi demirden yapılmıştır. [Turan, 1971: 102].

Kervansarayın inşâsından birkaç yıl sonra (645)'de düzenlenen vakıfnâmesinde, kervansaray ve ona ait bütün vakıf gelirleri ve masraflarının idaresi için, bir mütevelliden başka, bu husustaki işlerin idare ve kontrolü için bir müfettiş ve bir nâzırın görevlendirildiği belirtilmektedir. [Turan, 1948: 55].

İçerisinde yazlık köşkler ve kışlık mekânları bulunan, kervansarayın güzelliğini, oradan geçmedikçe tasvir etmek imkansızdır. Yaz ve kış içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastahane (bîmâristân), ilaçlar, yatak ve yemek takımları ve ahırlar vardır. Her yolcu derecesine göre misafir edilir. Sultan Baybars

³⁵ Araştırmacılara göre bu türbenin Celâleddin Karatay'a ait olduğu düşünülmektedir.

³⁶ Rabât veya Rabaz, şehrin surları dışındaki yerleşmelere verilen isimdir. Şehrin gelişmesi, surların dışındaki sahada da görülmektedir. [Baykara, 1995: 125-126].

oradan geçerken bu kervansarayda misafir kalmıştır. Buna ait bütün vakıflar vardır ki bunlar civar ve başka beldelerde de bulunur. Hanın gelir ve masraflarına ve vakıf gelirlerine bakmak için orada daireler (divan), memurlar ve katipler bulunmaktadır. [Turan, 1971: 102-103].

3.6.9. Sarı Han

Kayseri-Aksaray yolu üzerinde bulunan Sarı Han, Kayseri'den 60 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Sarı Han, Ürgüp'ün kuzeyinde Damsa çayı vadisinde bulunup, kitabesi tarihi kayıt ihtiva etmemektedir. Holü 25x28.50 m. (4'er sıralı 6 taş ayaklı), avlusu 36x34 m. ölçüsündedir. Hanın avlu girişinin üstünde kare plânlı bir mescit bulunmaktadır. [Özergin, 1965: 160-161].

Sarı Han, II. İzzeddîn Keykavus zamanında yapılmıştır, hatta ona mâl edilmiştir. Sultan hanlarının muhteşem mimarîsi burada son olarak bir defa daha canlanmaktadır. Plâni da bütün unsurları ile sultan hanlarının klasik şemasına uygundur. Mukarnaslı tromplarla kubbeli mescit, giriş tonozunun üstüne alınmış, girişin solunda avluya açılan çeşmeli bir eyvan, avlunun sağ köşesinde hamam yer almıştır. Süslemelerin merkezi olan, tepesi yıkılmış mukarnaslı dış portalde, sultan hanlarındaki geometrik örneklerin çoğu devam etmektedir. İstiridye biçimindeki yan nişlerin üstünde, Zengîler' den gelen düğümlü geçmeler, sadeleştirilmiş olarak tekrar görülüyor. Avlunun sağındaki hücrelerden ikisinin portal şeklindeki kapıları, avluya bakan camiî kapısı ve hol portali, süslemelerin toplandığı diğer gösterişli yerlerdir. [Aslanapa, 1993b: 158]. (Resim 18-19).

Anadolu Selçuklu kervansarayları hakkında, mimarî özelliklerini de içine alan bir incelemede bulunduk. Anadolu Selçuklu kervansarayları askerî bakımdan birçok özelliğe sahip olup, Anadolu'nun sosyal yaşantısı ve ticarî gelişiminde de önemli görevler yüklenmiştir.

Öncelikle ticaret kervanlarının geçtiği yollar üzerinde kurulan bu kervansaraylar, kervanlara karşı gelişebilecek eşkıya saldırıları için kurulan bir güvenlik mekânizmasının temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple kervansaraylar, aktardığımız mimarî özellikler içerisinde de geçmekte olan kale tarzı yapılar olup, müstahkem sınır karakolu olan ribâtların bir devamı oldukları izlenimini vermektedir. Sağlam demir kapılar, kalın müdafaa surları ve burçlardan müteşekkil olan kervansaraylar, her türlü tehlikeye karşı koyabilecek bir binanın tümüdür.

Kervansarayların sağladığı güvenlik kapsamında, ticarî faaliyetler içindeki görevleri daha iyi anlaşılacaktır. Konya-Aksaray yolu üzerinde bulunan Alâeddîn Keykubad Hanı,³⁷ Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında yapılan bir muharebede tahribe uğramış ve yıkılmıştı. Bu yıkım sebebiyle Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl kullanılmaz hale gelmiştir. [Turan, 1971: 99].

Daha sonra hanın burçlarının tamir edilmesiyle yol tekrar kullanılabilir hale geldi. Fakat bu defa Anadolu'da zulümüyle meşhur olan Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk Beyi ile mücadeleye girişti. İlyas, İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı. İrincin, İlyas'ı teslim almak için iki ay kadar kervansarayı kuşatma altına aldı; 20.000 kişilik okçu kuvveti yanında zamanın taş atan (arrâde), ateş saçan (neffâte) ve mancınıklar gibi bütün kuşatma silahları ile gece gündüz uğramış ise de kervansarayı ele geçirmeyi başaramamıştır. [a.g.e., s. 99].

Yukarıda aktardığımız bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kervansarayların ticaret yollarının emniyeti bakımından oynadıkları rol oldukça önemlidir. Anadolu'nun ticaret merkezi haline gelmesindeki en önemli etkenler arasında, güvenliğe bu kadar önem verilmesi de gösterilebilir.

Anadolu Selçuklu kervansaraylarının emniyeti tesis etme gibi görevlerinin yanında, hanlara gelen tüccar ve yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak gibi vazifeleri de bulunmaktaydı. Kervansarayların mimarî özellikleri arasında verdiğimiz bilgilerden de

³⁷ Bu Han, Alâeddîn Keykubad döneminde yapılan Sultan Hanlarının ilki olmalıdır. Han 1229 yılında Sultan I. Alâeddîn Keykubat tarafından Konya-Aksaray yolu üzerinde yaptırılmıştır.

anlaşılacağı gibi, kervansarayların içinde yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli her türlü sosyal tesis bulunmaktaydı.

Kervansarayların içinde, yatakhaneleri, aş evleri, erzak ambarları, ticarî eşyayı koyacak depoları, yolcuların hayvanlarını koyacak ahırları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları ve hastaneleri bulunmaktaydı. Hatta kayıtlardan çıkarıldığına göre eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri de kervansaraylar bünyesinde görmek mümkündür. [Turan, 1971: 100].

Büyük ticaret yolları üzerinde kurulan Selçuklu kervansaraylarında gelir ve masrafları idare eden divanlar ve buralarda görevli memurları bulunmaktaydı. Çoğu Anadolu Selçuklu sultanları ve yüksek kademedeki devlet adamları tarafından yapılan bu kervansarayların hepsi vakıf müessesesi olarak çalışmaktadır. Kervansaraylarda bu sebeple, gelen tüccar ve diğer tüm yolcular, zengin olsun fakir olsun her türlü ihtiyaçlarını gerektiği kadar, bu hanlardan karşılayabilmektedir.

SONUÇ

Ortaçağda İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte, İslâm dünyası her yönüyle dünya üzerinde yeni bir medeniyetin kurulmasına sebep olmuştur. Kurulan bu medeniyetin en önemli özelliği dinî, siyasî, coğrafi, ekonomik ve sosyal şartların bir bütünü olmasıdır. İslâm medeniyeti içinde kurulan bütün müesseseler, söylediğimiz bu doğal şartların etkisi altında gelişim göstermiştir.

Ortaçağ İslâm dünyasında Ribât ıstılahı da, tarihsel gelişim süreci içinde bütün bu etkileşim zümrelerinin katkıları ile ortaya çıkmıştır. Önceleri askerî bir ihtiyacın neticesi olarak gelişim gösteren bu tarihi ıstılah, zamanla farklı ihtiyaçların doğması ve yapısal bünyesinde meydana gelen değişimlerle birlikte, tarih sahnesindeki eşsiz yerini almıştır.

İlk olarak şehirleşmenin bir neticesi olarak ortaya çıkan ribâtlar, şehirlerin çapulcu sürülerinin saldırılarından korunması amacı ile kurulmuştur. Şehirlerin korunması, aynı zamanda ülke sınırlarının güvenliğinin sağlanmasını içine alan birbirine bağlı askerî görevleri ihtiva etmektedir. Ancak ribâtlar, kurumsallaşmasını tamamlarken sadece bu askerî vazifelerin ifâ edildiği askerî karakollar olmak yanında, fetih hareketlerinin yavaşlaması hatta durması neticesinde, askerî açıdan yüklendikleri görevlerini terk etmiştir.

Ribâtların güvenliği sağlama görevleri, ilk dönemlerde ki kadar ön plânda olmasa da kurumsallaşmaları süresince devam etmiştir. Örneğin, Anadolu Selçukluları döneminde altın çağını yaşayan Türk-İslâm kervansarayları, öncelikle buldukları bölgedeki güvenliği sağlamakla vazifeli bir kurum halindedir. Burada yine ribâtların gerek yapısal gerekse içinde yaşayanların yüklendikleri güvenlik unsurunun etkisi büyük olmuştur.

Unutulmaması gereken en önemli husus ise, güvenliği sağlama tabirini kullanırken, ilk dönemlerde Mağrib, Horasan ve Mâveraünnehr bölgelerinde hem hudut koruması, hem de İslâm ordularının geçiş noktalarında ordunun konaklaması gibi gayelerle kurulan

askerî ribâtların, Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen kervansarayların sağladıkları güvenlikten farklı olduğudur. İlk dönemlerde kurulan ribâtlar, bu noktada askerî açıdan daha geniş bir anlamı ifade etmektedir. Bununla beraber, kervansaraylar ticaret yolunun güvenliğini sağlama gibi daha basit güvenlik vazifeleri ile sorumludur.

IX. asırdan itibaren askerî önemini yitiren ribâtlar, daha sonraları sosyal yaşamın bir parçası haline gelmiş ve toplumla iç-içe bir bütünlük arz etmiştir. Fetihlerin yavaşlaması ve sınırların genişlemesi ile iç bölgelerde kalan ribâtlar, askerî açıdan ikinci plâna düşen görevlerinin yerini, yoksul ve kimsesiz halkın ihtiyaçlarını karşılamak gibi konulara yönelmiştir. Bu dönemde daha çok İran'da "Hângâh", Mağrib sahili boyunca ise "Zâviye" isimleri ile karşılanan ribât ıstılahı, savaş durumunda civar halkın sığındığı bir sığınak, yoksulların ihtiyaçlarını karşıladığı bir yurt, ilim öğrenmek isteyen kimsesiz talebelere bir okul, ticaret kervanlarının güvenliğini sağlamak için bir menzil ve konaklama ihtiyaçlarının karşılandığı bir han hatta, ihtiyar gâzilerin istirahatata çekildiği bir huzur evi halini almıştır.

Emevîler ve Anadolu Selçuklu dönemleri arasındaki İslâm ülkeleri içinde ribâtlar, aşağı-yukarı yapısal özellikleri bakımından azda olsa farklılık göstermektedir. Ancak miladi VIII. asırdan itibaren kurulmaya başlanan ribâtlar, değişime uğradıkları farklı kimlikler içerisinde miladi XIII. asra kadar uzun bir tarihi dönem içinde farklı milletlerin kültürel ve mimarî katkıları sayesinde bugünkü halini almışlardır.

Ribâtların mimarî özellikleri, yüklendikleri görevlere bağlı olarak farklılaşmış ancak, ilk dönem ribâtlarının mimarî özelliklerine genelde bağlı kalınmıştır. Ribât, hângâh, zâviye ve kervansaraylar genellikle dört tarafı müstahkem surlarla çevrili, içlerinde geniş bir avlusu bulunan, eğitim yapılan sınıfları, mescidi, aşhanesi, yatacak hücreleri, hamamları, yolcuların atlarını bağlamaları için ahırları, eczane, hastahane ve hatta yolcuların ayakkabılarının tamir edildiği ayakkabıcılardan müteşekkil bir yapısal bütünlüğün ifadesidir. Belirttiğimiz bütün bu açıklamalar neticesinde, ribâtların sadece askerî bir kurum olmayıp, ekonomik, sosyal, dinî ve mimarî alanlardaki çalışmalarla izâh edilmesi gerektiğini, bunun içinde farklı birçok tarihi alanda hususi çalışmaların yapılmasının bir ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKLAR

1. KİTAPLAR

KAYNAK ESERLER

BELÂZURRÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Çev., Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara-1987.

ET-TANCI, Muhammed, İbn-i Batûta Seyahatnâmesi, Çev., ve hazr. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul-1983.

İBN FAZLAN, Ahmed, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, Çev., ve hazr., Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul-1995.

İBN HALDUN, Mukaddime, Çev., Zakir Kadirî Ugan, M.E.B. yay., İstanbul-1989.

NİZAMÜ'L-MÜLK, Siyâset-Nâme, Çev., ve hazr., Mehmet Altay Köymen, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara-1982.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul-1974.

ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı I-II, Kültür Bak. yay., Ankara-1990.

BABINGER, Franz, Fuat, KÖPRÜLÜ, Anadolu'da İslâmiyet, Çev., Ragıp Hulusi, hazr., Mehmet Kanar), İnsan yay., İstanbul-1996.

BARTHOLD, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, Çev., ilâve ve düzeltmeler Fuat Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara-1977.

_____ ; Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, Çev., ve hazr., Hakkı Dursun Yıldız, Kervan yay., İstanbul-1981.

BAYKARA, Tuncer, Türkiye Selçukluları Devrinde Konya, Kültür ve Turizm Bak. yay., Ankara-1985.

CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, Çev., Yıldız Moran, E yay., İstanbul-1979.

_____ ; İslâmiyet, Çev., Esat Nermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul-1990.

CANAN, İbrahim, Kütüb-i Sitte (Hadis Ansiklopedisi), Akçağ Yayınevi, İstanbul-1988.

CEZAR, Mustafa, Türklerde Şehir ve Mimarlık, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul-1977.

ÇATALTEPE, Sipahi, İslâm-Türk Medeniyetinde Vakıflar, Türkiye Milli Kültür Vakfı yay., İstanbul-1991.

ÇETİN, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı, Marifet yay., İstanbul-1981.

DAVUDOĞLU, Ahmet, Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meali, Çelik Yayınevi, İstanbul-1981.

DIEZ, Ernst, Türk Sanatı, Çev., Oktay Aslanapa, İÜEF., yay., İstanbul-1946.

HAMİDULLAH, Muhammed, İslâm Peygamberi, Çev., Salih Tuğ, İrfan Yayınevi, İstanbul-1990.

_____ ; İslâm Müesseselerine Giriş, Çev., İ. Süreyya Sırma, Beyan yay., İstanbul-1992.

HİTTİ, P. K., Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Çev., Salih Tuğ, MÜİF yay.,
İstanbul-1995.

KAFESOĞLU, İbrahim, Selçuklu Tarihi, MEB., yay., İstanbul-1992.

KAYAOĞLU, İsmet, İslâm Kurumları Tarihi II, Selçuk Üniversitesi yay.
Konya-1994.

KAZICI, Ziya, Mehmet, ŞEKER, İslâm-Türk Medeniyeti Tarihi, Çağrı yay.,
İstanbul-1981.

KAZICI, Ziya, İslâm Müesseseleri Tarihi, Kayıhan yay., İstanbul-1991.

_____ ; İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar, Marifet yay., İstanbul-1985.

KİTAPÇI, Zekeriya, Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler, Nur Basımevi, Konya-1988.

KOYUNCU, Mevlüt, Emeviler Döneminde Saray Hayatı, Beyan yay., İstanbul-1997.

_____ ; İkinci Hazreti Ömer (Ömer bin Abdülaziz), Boğaziçi yay.,
İstanbul-1996.

KOZAK, İ. Erol, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, Akabe yay.,
İstanbul-1985.

KÖYMEN, Mehmet Altay, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Türk Tarih Kurumu
Basımevi, Ankara-1998.

MERÇİL, Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, TTK. Yay., Ankara-1989.

MERÇİL, Erdoğan, İbrahim KAFESOĞLU, Hakkı Dursun YILDIZ,
Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, İSAR yay., İstanbul-1999.

MÍQUEL, Andre, İslâm ve Medeniyeti -doğuştan günümüze-, Çev., Ahmet Fidan-Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım yay., İstanbul-1991.

MUHAMMED ESED, Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir), İşaret yay., İstanbul-2002.

MUTÇALI, Serdar, Arapça-Türkçe Sözlük, Dağarcık yay., İstanbul-1995.

ÖZTUNA, T. Yılmaz, Türkiye Tarihi, C. II, Hayat Kitapları, İstanbul-1977.

PAKALIN, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB yay., İstanbul-1993.

ŞEŞEN, Ramazan, İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Çev., ve hazr., Ramazan Şeşen), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara-1998.

_____; Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İSAR yay., İstanbul-1998.

TURAN, Osman, Selçuklular ve İslâmiyet, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul-1971.

YALÇIN, Aydın, Türkiye İktisat Tarihi, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1979.

YETKİN, Suut Kemal, İslâm Sanatı Tarihi, Güven Basımevi, Ankara-1954.

YENİÇERİ, Celal, İslâm İktisadının Esasları, Şamil Yayınevi, İstanbul-1977.

YILDIZ, Hakkı Dursun, İslâmiyet ve Türkler, Çağrı yay., İstanbul-1985.

3. MAKALELER

ALTUNDAĞ, Şinasi, “Murâbitlar”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 8. İstanbul-1964.

ASLANAPA, Oktay, “Ribât”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 9. İstanbul-1964.

_____ ; “İslâmiyet’ten Sonra Türk Sanatı”, Bölüm: 2, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, T. İş Bankası Yay., Ankara-1993.

_____ ; “Anadolu Selçuklukları Mimarî Sanatı”, Bölüm: 3, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, T. İş Bankası Yay., Ankara-1993.

BARKAN, Ömer Lütfi, “İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 2, 1942, ss. 279-386.

BAYKARA, Tuncer, “Ribât ve Rabat”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Marmara Üniversitesi yay., Ankara-1995.

BAYRAM, Sadi, “Kervansaraylarımız”, Milli Kültür dergisi, Cilt: 1, Sayı: 8, 1977.

DEBBAĞOĞLU, Ahmet, “İslâm Esnaf Birlikleri”, Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 96. Aralık-1973.

E. LEVİ-PROVENÇAL, “Endülüs Emevileri”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 4. İstanbul-1961.

_____ ; “Rabat”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 9. İstanbul-1964.

G. Levi DELLA VIDA, “Emeviler”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 4. İstanbul-1964.

HAREKÂT, İbrahim, “Berîd”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 5. İstanbul-1992.

İŞPİRLİ, Mehmet, “Buk’a”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 6. İstanbul-1992.

KARA, Mustafa, “Ribât Teşkilatı”, Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi, Cilt: 8,
Sayı: 87. Mart-1973.

_____ ; “Tekkeler Anadolu Topraklarında”, Fikir ve Sanatta Hareket
Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 96. Aralık-1973.

KAYAOĞLU, İsmet, “Vakfın Menşei Hakkında Görüşler”, Vakıflar Dergisi, Sayı:
11, 1977, ss. 49-56.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Ribât”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 2. 1942, ss. 267-278.

_____ ; “Abu İshak ve Kazrunî ve Anadolu'da İshakî Dervişleri”,
Belleten, Cilt: 33, Ankara-1969, ss. 223-234.

KÖPRÜLÜ, Orhan F., “Alp”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 2. İstanbul-1989.

KUBAN, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 7. 1968, ss. 53-73.

MARÇAIS, Georges, “Ribât”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 9. İstanbul-1961.

_____ ; “Manastır”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 7. İstanbul-1964.

OCAK, A. Yaşar, S. FARÛKİ, “Zaviye”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 13.
İstanbul-1964.

OCAK, A. Yaşar, “Zâviyeler”, Vakıflar dergisi, Sayı: 12. 1978, ss. 247-270.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Gazi”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 13. İstanbul-1996.

_____ ; “Ayyâr”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 4. İstanbul-1991.

ÖZERGİN, M. Kemal, “Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları”, İÜEF. Tarih Dergisi,
Cilt: 15. Sayı: 20. 1965.

PEDERSEN, Johs., “Mescid”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 8. İstanbul-1964.

RABBAT, Nasser, “Ribât”, Encyclopaedia of Islam, Vol: 8. Leiden-1994,
ss. 493-506.

TANMAN, M. Baha, “Hânkah”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 16. İstanbul-1998.

TURAN, Osman, “Celâlü’-d-din Karatay”, Belleten, Cilt: 12, Ankara-1948,
ss. 17-171.

ULUDAĞ, Süleyman, “Hânkah”, Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 16.
İstanbul-1998.

ÜLKEN, Ziya Ülken, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, Vakıflar Dergisi, Sayı: 9.
1971, ss. 13-37.

YINANÇ, M. Halil, “Elbistan”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt: 4. İstanbul-1964.

4. İNTERNET KAYNAKLARI

EL-MUHEYMİD, Ali b. Salih, “Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları”,
Çev., Ali Aksu,
http://www.cumhuriyet.edu.tr/akademik/fak_ilahiyat/der51/15.htm. 21.03.2003.

TRİMİNGHAM, J. Spencer, “Tasavvuf Akımlarının Kuruluşu I”,
Çev., Kadir Özköse,
<http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt2/say11/makale/Tasavvuf.htm>. 21.03.2003.

TURGAY, Nureddin, “Rabıta”,

http://www.sevde.de/islam_Ans/R/04.htm. 21.03.2003

TÜKEL, Aysıl, “Alara Han’ın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi”,

<http://www.antalya-bld.gov.tr/tr/makaleler/alarahan.htm>. 21.03.2003

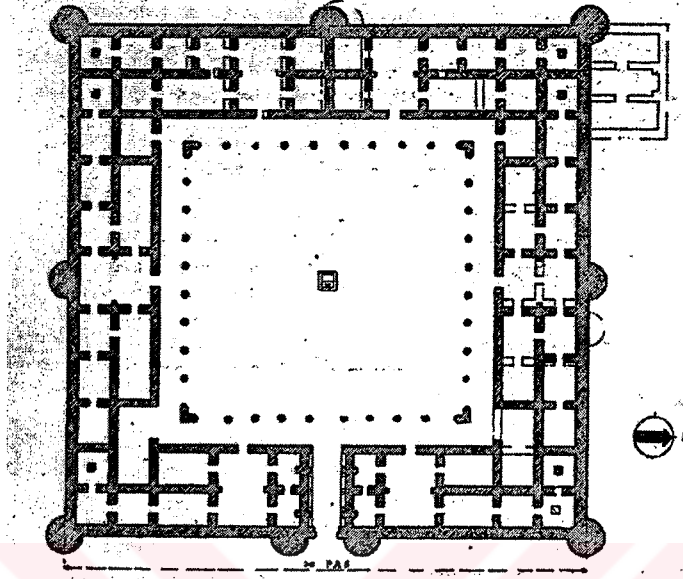
**YILMAZ, Ali, “XVI. Yüzyılda Bir Güney-Doğu Anadolu Kasabası Olan
Rumkale’de Eğitim”,**

<http://yayim.meb.gov.tr./yayimlar/143/16.htm>. 29.03.2003.

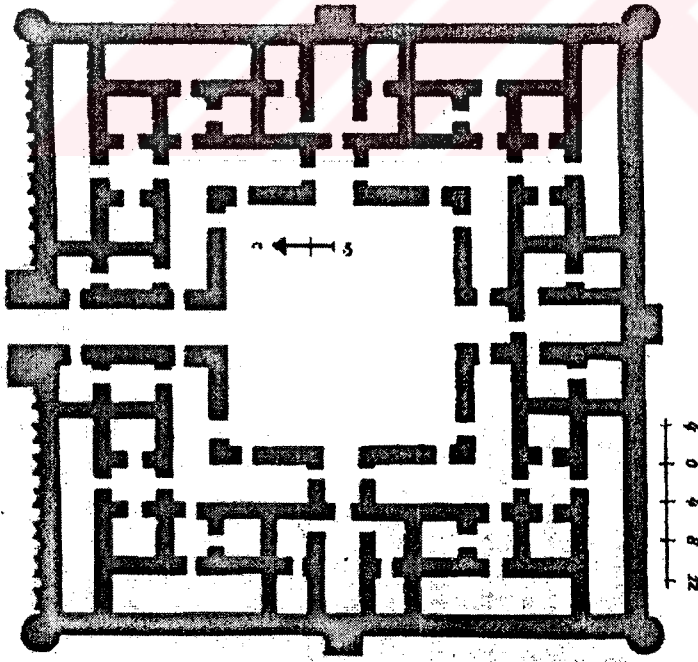

EKLER

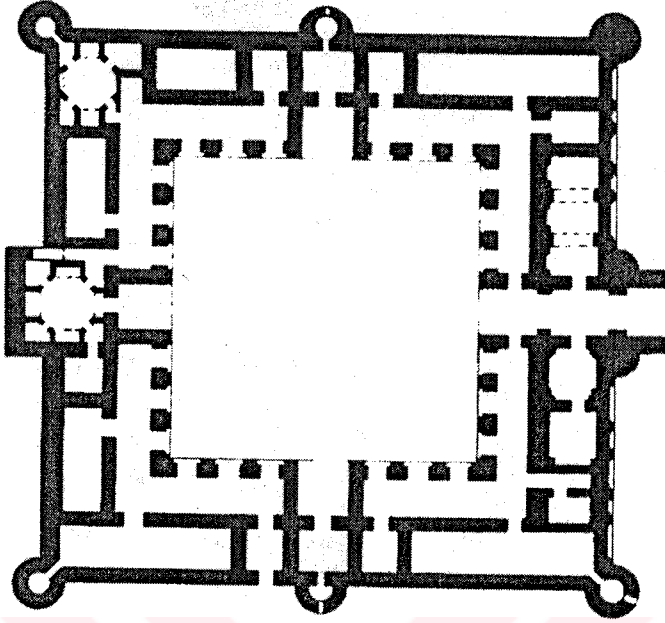
EK-1 PLÂNLAR

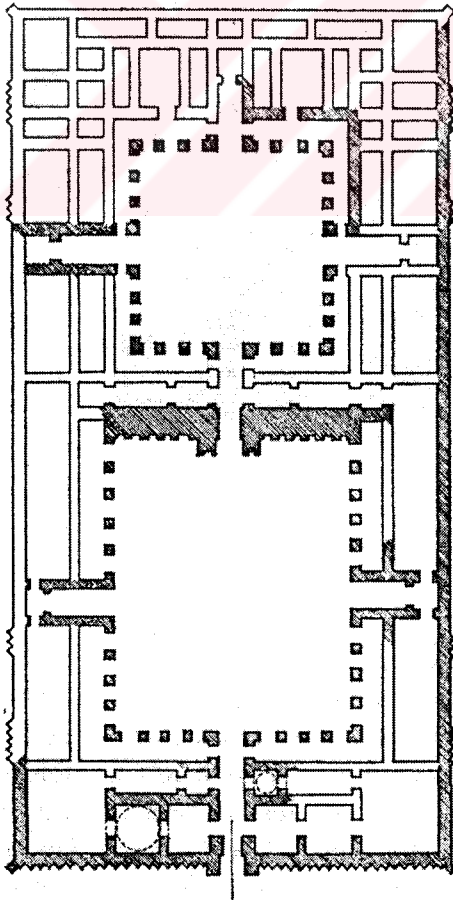
Plân 1
Kasru'l-Hayri'l-
Garbî
[Yetkin, 1954: 45].

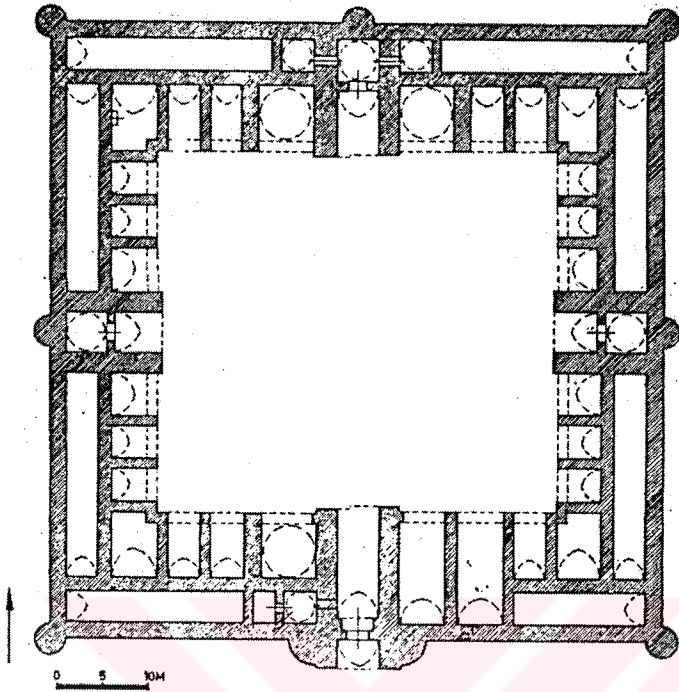
Plân 2
Manakeldi
Kervansarayı
[Cezar, 1977: 186].

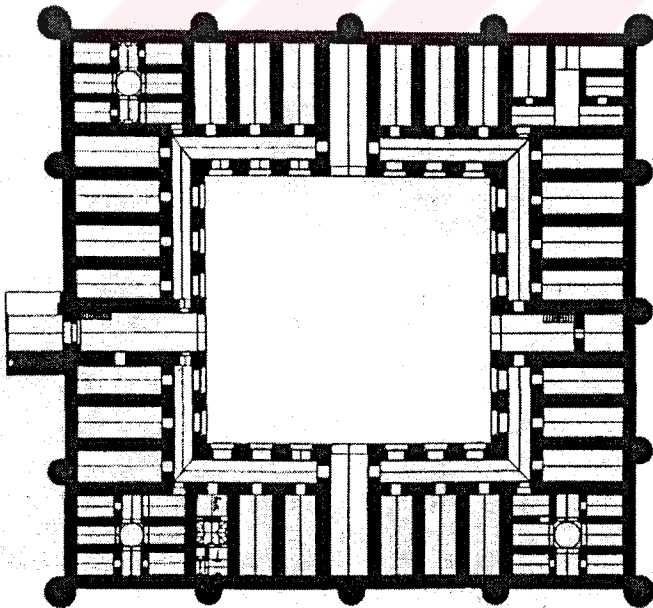
Plân 3
Daya Hatun
Kervansarayı
[Cezar, 1977: 193].

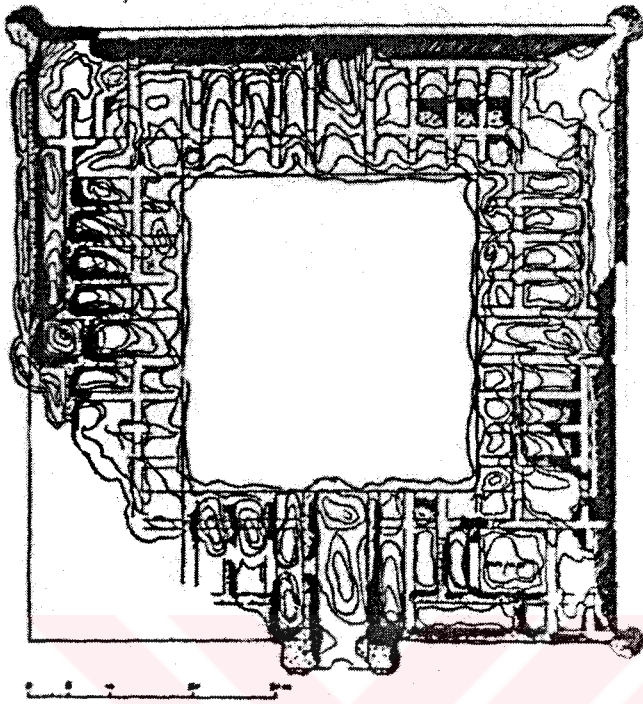
Plân 4
Akçakale
Kervansarayı
[Aslanapa, 1999: 41].

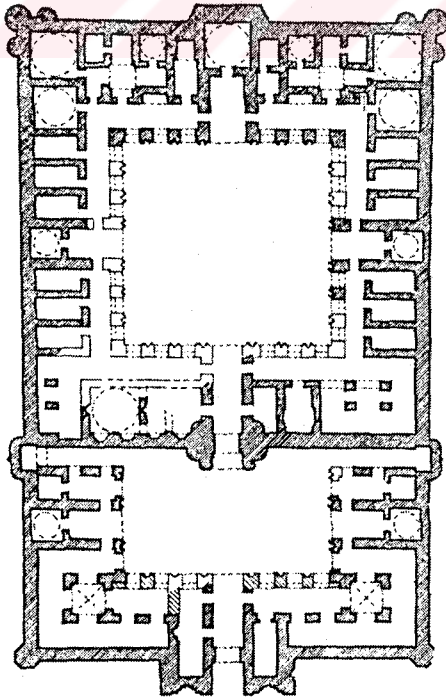
Plân 5
Ribât-ı Mahi
[Aslanapa, 1999: 52].

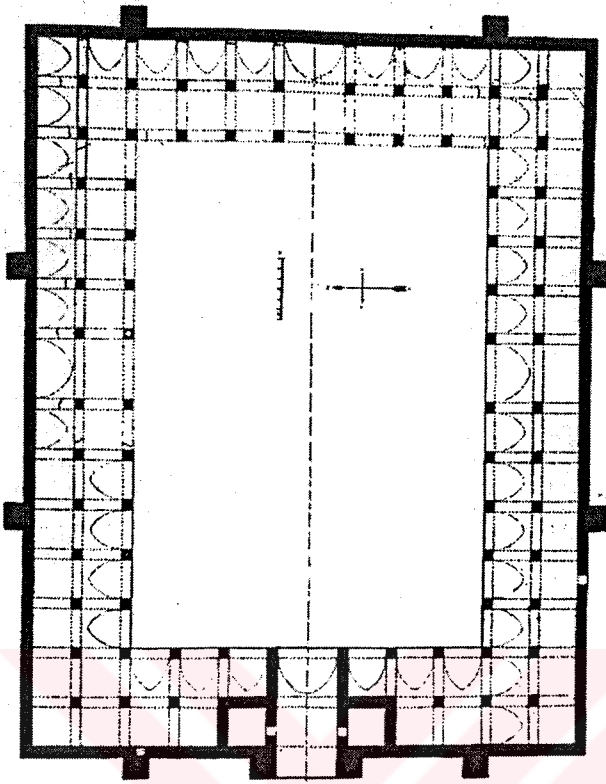
Plân 6
Ribât-ı Anuşirvan
[Cezar, 1977: 208].

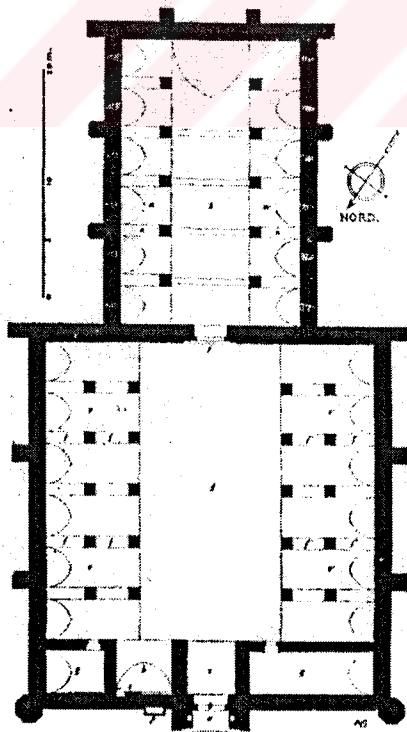
Plân 7
Ribât-ı Zafarânî
[Cezar, 1977: 209].

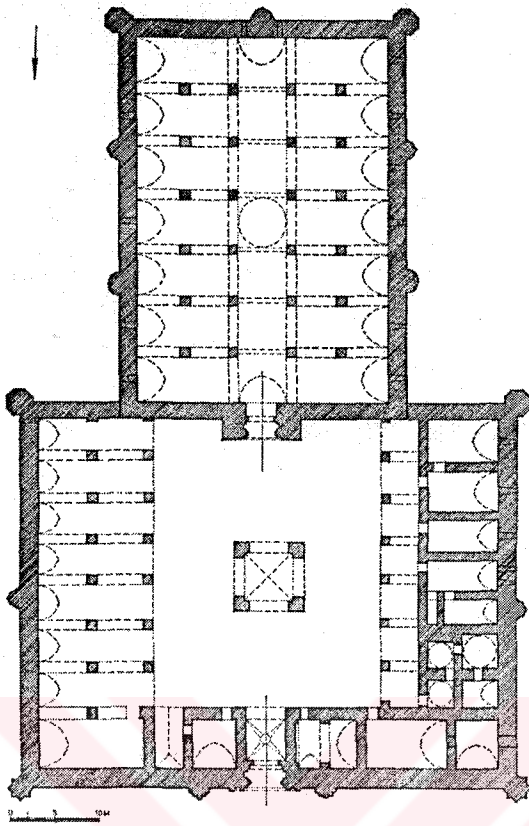
Plân 8
Ribât-ı Şerif
[Aslanapa, 1999: 87].

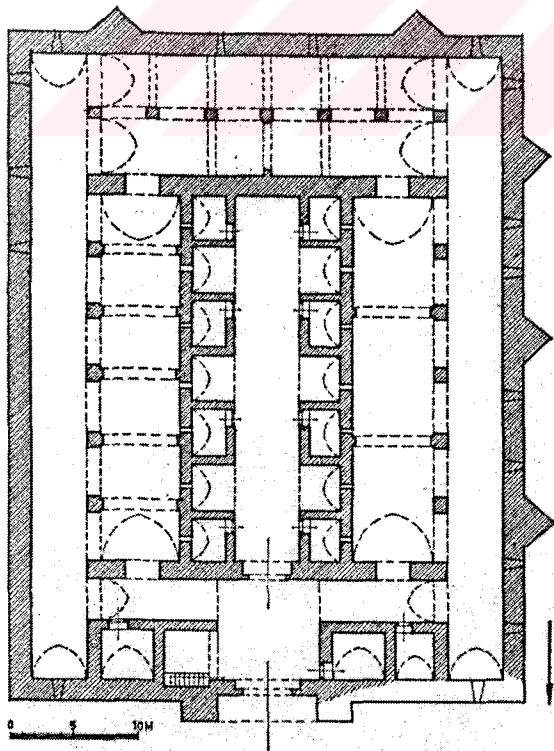
Plân 9
Evdir Han
 [Yetkin, 1954: 148].

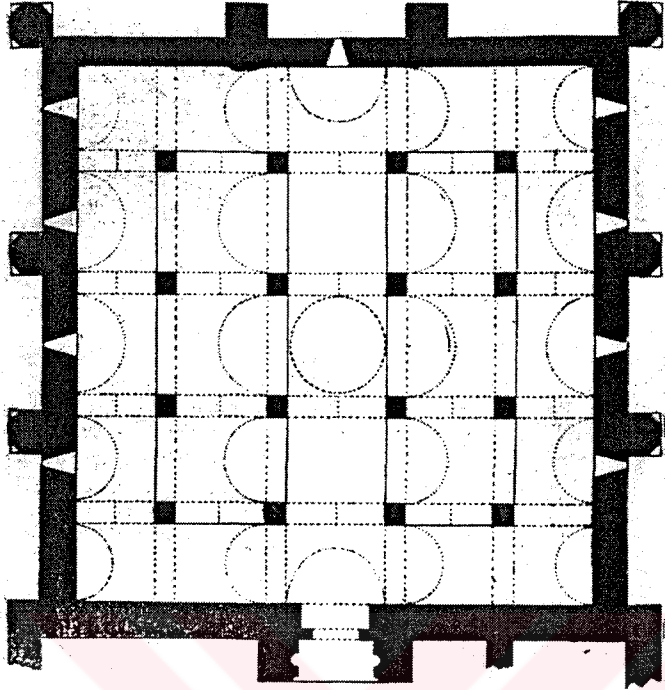
Plân 10
Sultan Han
 (Konya-Aksaray
 Yolunda)
 [Diez, 1946: 103].

Plân 11
Sultan Han
(Kayseri-Sivas
Yolunda)
[Aslanapa, 1999:
175].

Plân 12
Alara Han
[Aslanapa, 1999:
177].

Plân 13
Susuz Han
(Burdur)
[Yetkin, 1954: 150].

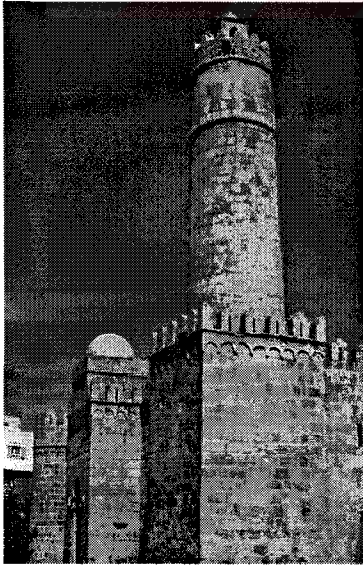
EK 2 RESİMLER

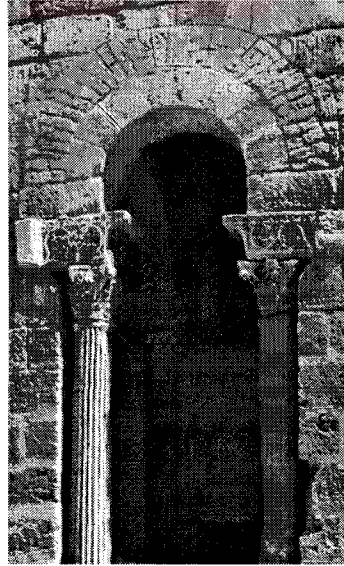
Resim 1
Manastır Büyük
(Grand) Ribât

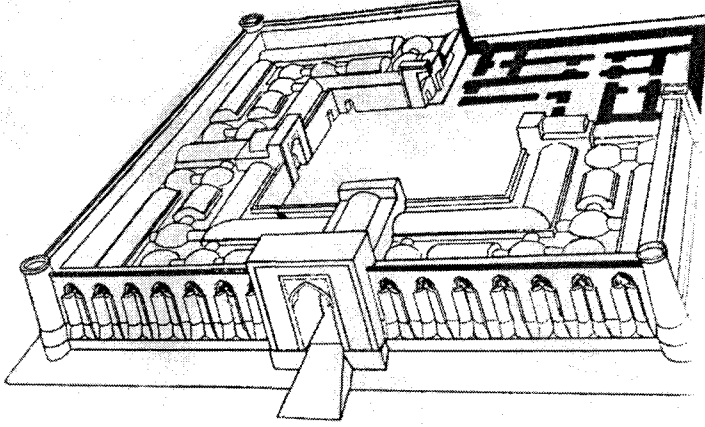
Resim 2
Sûs (Sousse)
Ribâtı

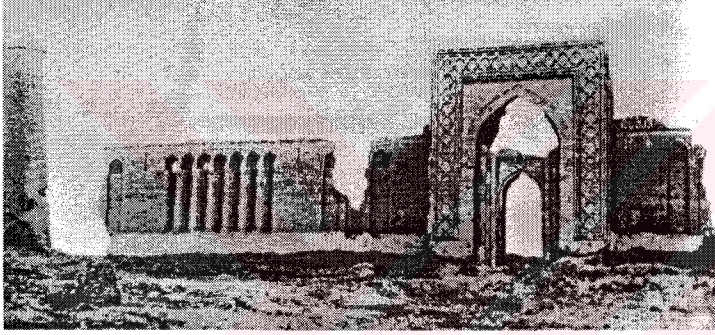
Resim 3
Sûs Ribâtı'nın Ateş Kulesi

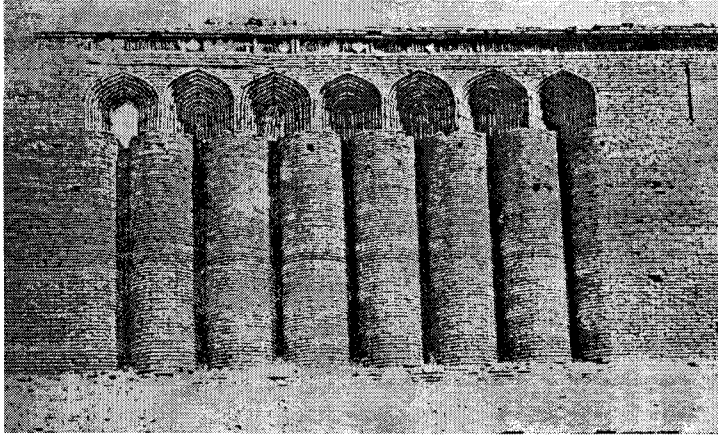
Resim 4
Sûs Ribâtı'nın Girişi

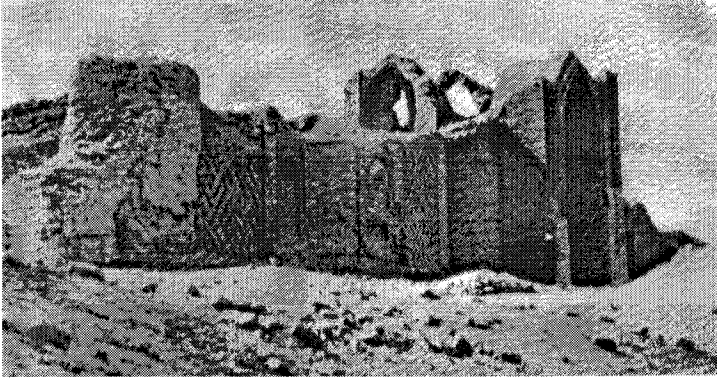
Resim 5
Manakeldi
Kervansarayı
(Rekonstitüsünu)
[Cezar, 1977: 187].

Resim 6
Ribât-ı Melik
(Portal)
[Aslanapa, 1999: 38].

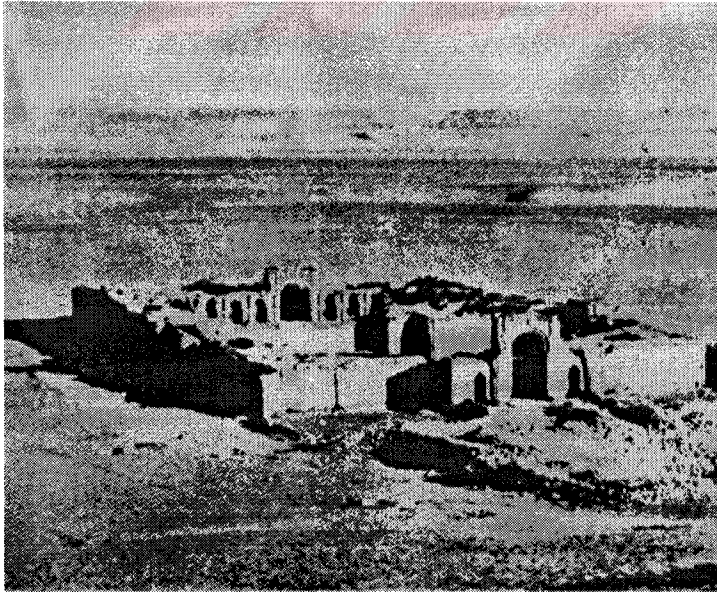
Resim 7
Ribât-ı Melik
(Gofralı Cephe
Duvarı)
[Aslanapa, 1999: 39].

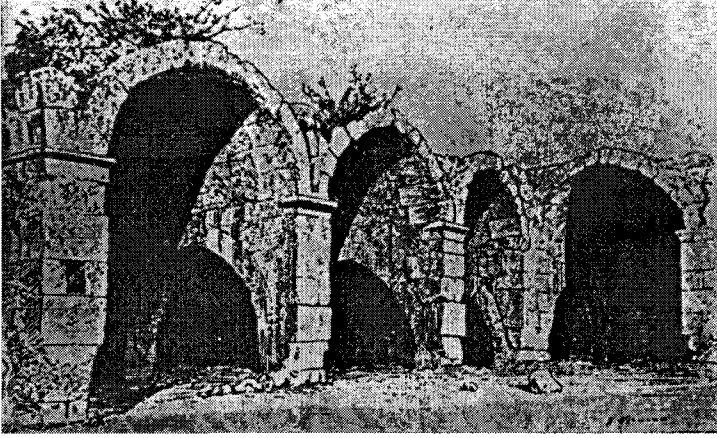
Resim 8
Daya Hatun
Kervansarayı
[Aslanapa, 1999: 42].

Resim 9
Ribât-ı Mahi
(Kalıntısı)
[Aslanapa, 1999: 54].

Resim 10
Ribât-ı Şerif
(Genel görünüm)
[Aslanapa, 1999: 87].

Resim 11
Emdir Han
(İç görünüm)
[Yetkin, 1954: 149].

Resim 12
Sultan Han Portal
(Konya-Aksaray
Yolunda)

Resim 13
Sultan Han
(İç görünüm)
(Konya-Aksaray
Yolunda)

Resim 14
Sultan Han
(Köşk Mescid)
(Sivas-Kayseri
Yolunda)

Resim 15
Sultan Han
(Revaklar)
(Sivas-Kayseri
Yolunda)

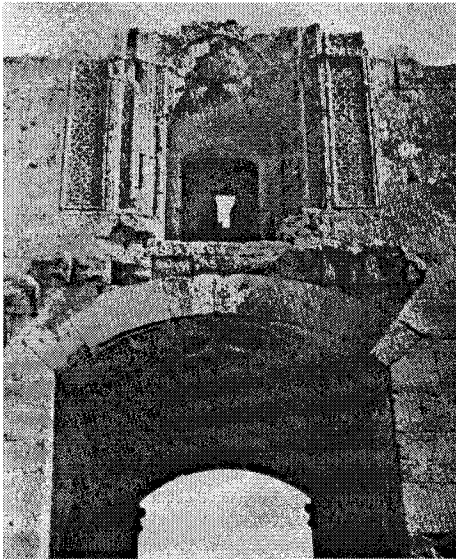
Resim 16
Karatay Han
(Genel görünüm)

Resim 17
Karatay Han
(Portal)

Resim 18
Sarı Han
(İç görünüm)

Resim 19
Sarı Han
(Köşk Mescid)
[Aslanapa, 1999: 183].

ÖZGEÇMİŞ

Bülent ÇETİNKAYA, 1977 yılında Denizli’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini aynı ilde tamamladı. Lisans dönemini 1996-2000 yılları arasında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde bitirdi. 2000 yılında adı geçen üniversitenin, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Yüksek Lisans öğrenimine başladı. Halen İstanbul’da özel bir dershanede Sosyal Bilgiler öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

